

१०६
६

अथ

106
6

ग्रन्थनामः-
कर्तृनामः-
विषयः-

पूर्वमीमांसाभाष्यम्

शंकरस्वामी

मीमांसा

Purva Mimāṣa Bhāṣyam
8th chap

(अष्टमाध्यायः)

812

१०६
६

०६

HP 1105 4/16/25

तुमै भ्राता नान्दनेर नीतिना नैष अष्टमाध्यायपत्राणि २८

nē khhllbzke bllhēkllz

9/91

16 11/12/14/18/22

hke

13.
—
1306

स्वेते ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ विशेषलक्षणं ॥ ॥ एवतावत्सप्तमेनाध्यायेन सामान्यतेति देशलक्षणमुक्ताम्
 विहितधर्मकेष्वे प्राद्यादिषु कर्मसु विहितधर्मकेष्वे दर्शपूर्णमासादिष्वे धर्मा अतिदिप्रयंत इति तत्र चिंता भवति किमेक
 स्मिन्कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः उताहैतैकस्मादिति अविशेषोत्सर्वमिति प्राप्तं एकेन नु निराकांक्षीकृते कर्मणि द्वि
 तीयधर्माप्राप्तौ किं विकारणं नास्ति सत्यंतरे व नु न जायते कस्मिन्कस्येति तदर्थं विशेषलक्षणं वक्तव्यं अस्मिन्नस्येति तदिद
 मध्यायादौ प्रतिसाद्यते अथ विशेषलक्षणमिति अथेदानीं रत्ना सामान्याति देशलक्षणं दनंतरं विशेषलक्षणं वक्ष्याम
 तउच्यमानं यथा कालं केद्वयमिति तदेतत्संक्षेपेणैवोच्यते ॥ ॥ यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ यस्य वैदिकस्य वि
 श्रुतस्य लिङ्गं किं विच्छेदगतमर्थगतं वा वैकृत्यं कर्मवोदनाद्यंतद्वृत्तवाक्येन दृश्यते तत्र सविध्यतः स्यात् कुतः अर्थसंयोगात्
 कुतः अर्थसंयोगात् कुतः अर्थसंयोगात् तस्यार्थलिङ्गस्य तेन विध्यंतविशेषेण संयोगात् भूतपूर्वः संयोगिनो न्यतरोदश्य
 मान इतरमदृश्यमानं न मप्यनुमानादुद्देशेन निधापयति अभिधानवत् मथानिहोत्रमित्यभिधानं कौंडपायिने
 यमाणं नैव्यमिका निहोत्रधर्मानुद्देशेन निधापयति किमतोत्रैतदतो भवति अएषं यदा कृतं तत्पूरणं समर्थनावय

आ ३

राम
९

कथमिति विध्यंतापेक्षः अग्न्यन्वाधानादिविधानकांडेन पाठान् बुद्धौ सिद्धिहेतुनैकवाक्यमस्य
त्रिदशी पूर्णमासाभ्यां यजेते इति। एवं विध्यंतापेक्षो यो वै स तो विध्यादिः २
यवेन बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति यथा दशी पूर्णमासाभ्यां यजेतेति विध्यादिः सोपि वैदिकेन विध्यंतेनातु
मानात् बुद्धौ सन्निहितेनैकवाक्यतां यास्यति यथा सौर्यं वरुनिर्वपेत् वस्त्रं वसकाम इति। अत्र कथमिति विध्यंतापेक्षा
कामने कविध्यंतसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति शब्देन दशी पूर्णमासी कविध्यंत संयोगिना लिंगेन तदीयो विध्यंत
प्रसज्यते। तत्राण्येयाघने का पूर्वविध्यंत प्रसंगे एव देवता चैनवोषधेन वा साधारणेन लिंगेनाग्रेयविध्यंतो नियम्य
ते। तदेतदेवं विसृज्यते सौर्यं वरुनिर्वपेदाग्रेयवदान्ना वै सवमेका दशरूपालं निर्वपेदग्नीषोमीयवत्सर्वत्रैवं प्रतिप
दायाने तु गौरवं परिहरति र्द्वित्रिकारैः सामान्यः शब्दः परिगृहीतः प्रकृतिवदित्येवं यत्र सूक्ष्ममपि किं विसृज्यमानं तत्र
दोषा अर्थो वा हविर्देवतादित्युक्तं वा त्रपादय उपलभ्येत रसोत्तमं च दीयो विध्यंतः कल्पः तदेतत्संक्षेपेण त्रैव सर्वमुक्तं चि
व्यहितार्थमुत्तरः प्रपंचः श्लोकमप्युदाहरति। विसृज्यहि महज्जालमृषिः संहियं वा ब्रवीत्। इह हि विदुषां लोके समासा
सधारणमिति ॥ प्रवृत्तिर्वादिष्टः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्। न्योतिष्टोमेन स्वर्गोक्तो यजेतेति श्रूयते तत्र विध्यंतं प्रतिक्षिप्ता
कुतोस्मि विध्यंतः स्यादिति तदुच्यते। प्रवृत्तिर्वादिष्टः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्। दशी पूर्णमासिके विध्यंतः सोमे स्यात्। कुतः प्रवृ

त्रित्वादीक्षणीयादिष्विष्टिषु दार्शपौर्णमासीकोविध्यंतः प्रवृत्तो दीक्षणीयायामतिथ्यायां प्रायणीयायां पशौ च तद
 नंतरं सोमस्तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते यथा देवदत्तो ज्ञेयितव्यः विष्णुमित्रो ज्ञेयितव्यो मातुरः कौण्डिनो भारद्वा
 ज इत्युत्तरेष्वपि ज्ञेयितव्य इति प्रवृत्त्यानुवच्यते तस्मादैष्टिकः सोमे विध्यंतः ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः
 इति वैष्टिकावर्माः सोमे दृश्यंते ॥ तस्माच्च स्मिन्नेष्टिको विध्यंतः ॥ कृत्स्नविद्यानाद्या पूर्वत्वं ॥ अपूर्व एव हि सोमः न कुतश्चिदमी
 न गच्छति कुतः ॥ कृत्स्नविद्यानादिति कर्तव्यताया अपि धेयते ॥ पूर्ववत्सुक्तं ॥ विहितेति कर्तव्यतश्चाप्यंतस्मादपूर्वः ॥ स्त
 गमिधारणमावस्यव नित्यानुवादात् ॥ स्तुगमिधारणस्य वाचा वामनुवादः सोमे भवति ॥ घृतं वै देवाव जंघत्वा सोमम
 घ्नन्स्वचैवाहृतस्मात्स्वविसेम हविर्नासाद्यतेनाभिधारयंतीति तदुपपद्यते यष पूर्वः सोमोऽथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः
 स्यात् ॥ अज्येनाभिधार्यस्तस्माद् ह्येते ॥ तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते तस्मादपूर्वः ॥ ॥ विधिरिति वेत् ॥ इति वेत्तुं सिसृगमिधार
 णमावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति ॥ अथ कस्माद्दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य स्तुगमिधारणस्य प्रतिषेधकोपं
 विधिर्न भवतीति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परितो दयति ॥ ॥ नवाक्यशेषत्वात् ॥ नायं विधिः कस्माच्छाक्यशेषत्वात् ॥ अ

न सो तमा ज्येमे ४

कुरमकु
चिन्

न्योत्रविधिराम्नातः यदाहंशुरंशुसे देवसोमाथायतामिति तस्य वाक्शेषो यं कथं ज्ञायते तेनाकांक्षितत्वादवधि
पुर्वी एतत्सोमं यदभिषु एव ति यदस्य स्तवो वाह कुर्वन्ति यथा ज्ञमंति कर्मकारुः यदाहंशुरंशुसे देवसोमाथायतामिति यदे
वास्यादातुः सौरमहुरंस्तदाणा ययंति इति। द्येयेमपि विधिः स्याद्वत्संभिद्ये ततस्मान्नैत्रविधिः। शंकतेवानुपोषणात् सो
मं शंकते यदनुपोषणं प्रायाया श्रीववद्धमेनं अमुष्मिं लोके नेनीयेरन्निति। दार्शपोर्णमासिके विध्यंते सति नियंतमुपोष
णं स्यात्। तदनुपोषणं शंकान युज्यते। तस्मादपूर्वः दर्शनमैष्टिकानां स्यात्। यज्ञप्रयाज्ञानुयाज्ञानां दर्शनं लिंगत्वेने
एदिष्टं तस्यैकशतप्रयाज्ञानुयाज्ञा इति तद्दीक्षाणीयादीनां सोमंगभूतानां कर्मण्ये प्रयाज्ञानुयाज्ञासेषां समुद्रयववर्ण
किंकारणं सोमस्या पूर्वत्वात्। तेषां च तावतांतत्रमावात्। अंगं तमपि तस्येति शक्यते वक्तुं। यथावा जपेयस्य यूप इति तस्मा
दपूर्वः सोमः॥॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात्॥ इष्टय उदाहरणमैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इ
त्येव माघाः तत्र संदेहः किं दार्शपोर्णमासिके वा सोमिको वा विध्यतः। उत दार्शपोर्णमासिक एवेति। किं प्रातः अनियमः। द
र्शपूर्णमासयो रपि विध्यंते तस्मिन्नेपि। इमांश्चेष्टयो विध्यंते पक्षा एकेन विध्यंते न भवितव्यमित्युक्तं न वगृह्यते न्यतरनि

यमेविशेषः तस्मादनियमएवंप्राप्तउच्यते। इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिर्हेतुर्नैकप्रज्ञातइति। कः पुनरसौ बोदना
 याप्रवृत्तिलिंगसंयोगः किंपुनस्तत्प्रवृत्तिलिंगं। तद्धितेन देवतोपदेशः कपालवत्तन्निर्वपतिशब्दश्चांद्रानमेकादशकपा
 लंनिर्वपेदिति। इतरत्रापितथैवैन्द्राग्रे द्वादशकपालइतिनिर्वपतिरप्यग्निहोत्रहवणाहवीषिनिर्वपतीतिप्रवृत्तिलिंगो
 नवविध्यंतविशेषउक्तोयस्यलिंगमर्थसंयोगादिति। तस्माद्दर्शपूर्णमासिकृत्तासुविध्यंतैः। तत्रदर्शयतिप्रयाज्ञप्रयाज्ञे
 स्तलंजुहोतीति। अलिंगास्तुपिस्थालीबुलाकवत्सिद्धिः॥॥ पशौवलिंगमर्थदर्शनात्॥ पशौअग्नीषोमीयेविंशते। किं दर्श
 पूर्णमासिकेविध्यंतउतसैमिकृति। किं प्राप्नोतथैवपूर्वपक्षः तत्रेतरमभिधीयते। पशौवलिंगदर्शनात्पशौवदर्शपूर्ण
 मासिकएवविध्यंतः। कुतः। लिंगदर्शनात्। एकादशप्रयाज्ञान्यज्ञत्वेकादशानुयाज्ञानिति। तथाहोचमाघार्यनुक्तापशुमन
 कीति। ननुलिंगमुपादष्टं कुतः। बोदनासामान्यात्। किंसामान्यव्यक्तबोदनात्। काव्यक्रिः। द्रव्यदेवतावत्तत्राग्नीषोमीयंपशु।
 मितीतरत्रैद्रंपयइत्यव्यक्तबोदनसुसोमः॥ दैक्षस्यनेतरेषु॥ इहपशुवंध्याउदाहरणैः। सबनीयोनिवृद्धः पशुः सैम्पदपशु।
 तेषु किं दर्शपूर्णमासिकेविध्यंतउतदैक्षस्येतिदैक्षइत्यग्नीषोमीउच्यतेदीक्षासंबंधात्। किंप्राप्तंयथेतेनन्यायेनदर्शपूर्ण

स्वयं

प्राप्तिः

राम
३

एमासिक इति तथा प्राप्नोत्यते दक्षस्य वेतरेषु पशुषु सवनीयादिषु अग्नीषोमीयस्य विध्यंत आलुतति चोदना सामा
 न्यात्पशुत्वोदना सामान्या ज्ञातश्चेद शीयति। वयया प्रातः सवने चरंति पुरोडाशेन मभं दिनेनै गैस्तृतीय सवन इति पापुरो
 ऽशंगप्रवारं दर्शयति। मेदेन च तथा क्विदो दुंबरो यूपे प्रवतीति सू पदं दर्शयति। तस्मादग्नीषोमीयः पशूनां प्रवृत्तिः॥ एकाद
 शिनेषु सौत्यस्य द्वैरशान्यस्य दर्शनात्॥ एकादशिनाः पञ्चवः उदाहरणं॥ कृष्णशीर्षे आग्नेय इत्यारभ्या आताः। अग्नेयैर्वा
 आग्नेयैर्वा पयति। मिथुने सारस्वत्या करोति प्रज्जनयति सौम्येनेति। तेषु संदेहः किमग्नीषोमीय विध्यंत उत सवनीय विध्यं
 त इति। किंप्राप्तं पूर्वोक्ते न मायेनाग्नीषोमीयस्येति प्राप्त उच्यते। एकादशिनेषु सौत्यस्य सौत्य इति सुत्या कालत्वात् सवनीयमाहुः
 तदीयो विध्यंत एकादशिनेषु कृतौ द्वैरशान्यस्य दर्शनात्। अग्निष्टविदे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यां मेकैकं यूपं परिष्य
 यतीति। अग्नीषोमीय प्रवृत्तित्वे एकैकं रशान्यं स्यात्। अथ वचन मिदं कस्मान्न भवति। अग्निष्टविदे रशने आदायेत्येतदत्र
 विधीयते। यदि रशनादित्वा मपि विधीयते तदा वाक्यं भिद्यते। तस्मात्तदनुवृत्तं ननु लिंग मपि दिष्ट कुतः प्राप्तिः उच्यते समाने पशुत्वे
 सुत्या कालता चैव शेषिकं लिंगं ततः प्राप्तिः॥ तस्य नृत्तिर्गोषु स्यात्पुनर्यूपदं च॥ इह पशुगणा उदाहरणं। वसंतं तत्तत्

व२

२

मांस्त्रीन्चपमानात्तमेतत्तथा मैत्रंश्वेतं तमालमेतव रत्नं च संश्रुतं चैषधीनं त्वसंधावन्नकाम इति । तत्र विचार्यते किमग्नी
 षोमीयस्य विद्यंते उतैकादशिनानामितियथोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्य । एवं प्राप्त उच्यते । तस्य ह्यग्निर्गोलेषु स्यात् । तेषामै
 कादशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः प्रतिपशु रूपदर्शनात् । यत्र त्रिषु रूपेष्वालमेतव हिर्घीस्य हिर्घीयं वीर्यं हि
 द्वाहव्यमस्य जनयेदेक रूप आलमेतं त्रिषु त्रित्वं प्रतिषिध्य एकं रूपं सौत्रामण्यां वदयानि तदुपपद्यते यथैकादशिन विद्यंते तस्य
 ब्रह्म प्रतिपशु रूपः । अग्नीषोमीयप्रवृत्तित्वे एक एव रूपः स्यात् । तत्रैतन्नोपपद्यते । तस्मादेकादशिनानां विद्यंते पशुगणेषु
 अयं क्ता सुसोमस्य ॥ इदं श्रूयते । अभिजिताय जेतैस्ते वंता तीयाय जतयस्ते पुविद्यं वं त विंता । किमेषु सौमिको विद्यंते उत
 दार्शपौर्णमासिक इति । अविशेषादनियमेषां उच्यते अयं क्ता सुसोमस्य का अयं क्ता । द्रव्यदेवतस्याभावः द्रव्यदेवतेन
 हियागो भिद्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताश्चोदनाः अभिजिताय जेतैस्ते एतास्वयं क्ता सुसौमिको विद्यंते स्यात् । कुतः । अयं क्ता
 मान्यात् । सोमोऽयं क्ता चोदनः । ज्योतिष्टोमेन यजेति । ननु सोमेन यजेते तेषां क्ता चोदना तथापि देवताया अभावाद् अयं क्ता
 तस्मादहोरात्रेन यजेते तस्य क्ता चोदिते दीक्षाणी दीनि सोमो गानि दर्शयति । दीक्षाणी चामां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा वत्सु

विंशतिमानं प्रापणीयामिति। तस्मात्तासु सौमिको विध्यंतः। गणेषु द्वादशाहस्य। इहाहर्गण उदाहरणं द्विरात्र
दयः शतरात्रपयंताः तेषु संदेहः किं ज्योतिष्टोमिको विध्यंतः। उत द्वादशाहिक इति पूर्वोक्तन्यायेन सौमिके प्राप्ते उच्यते। गणे
षु द्वादशाहिको विध्यंत इति कुतः। वेदना सामान्या द्वादशे शाहेन यजेतु द्विरात्रेण यजेति अहः। शब्देण होरात्रववनः॥
रात्रिशब्देण तद्वद्गतं लिङ्गमर्थगतमपि गणत्वे गण एव संघातयमेव गणमनुयहीतुं समर्थो नैकाहः। द्वाभ्यां लोमावध
तिद्वाभ्यां समिति एतदारभ्य द्वादशोपसत्त्वं द्वादशाहिकं चर्म गवामयने दर्शयति। तस्मादहर्गणना द्वादशाहः प्रवृत्तिः
॥ गव्यस्य वतदादिषु। इह संवत्सरसत्राण्युदाहरणं। आदित्यानामयनप्रभृतीनि तेषु विंता। किं द्वादशाहिको विध्यंत उ
त गवामयनि वृत्तिपूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्ते मिथीयते गव्यस्य वतदादिषु। गव्य इति गवामयनं त्रयो गोसंघ
धार। गावोवा एतत्सत्रमासत इति तस्य विध्यंतस्तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात्। कुतः संवत्सरसामान्यात्पत्न्य उप
गायंतीति वसिष्ठ इति चर्मसंवत्सरसत्रे दर्शयति। इत्थं उपगायंतीति वसिष्ठसंवत्सरे॥ निकायिनां च पूर्वस्योक्ते
रेषु प्रवृत्तिः स्यात्। निकाय इति संघातत्रयौ तारावर्धेण वस्थित उच्यते। संप्रदाते निकायिनः यथासाहस्यः साधस्त्रसंघ

एवमपि विदुर्माः आत्मानाः उत्तरेष्वधर्मकाले त्रिविंशते किञ्चोतिष्टोमस्य विध्यंत उत प्रथमस्य निकायिन इति च
अत्र वेदना तज्जोतिष्टोमस्येति प्राप्त उच्यते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः निकायित्वसामान्यासाहत्याणां
साहस्यसामान्यात् । साद्यत्क्राणं साद्यत्क्रधर्मसामान्यात् । एवं सर्वत्र पूर्वस्मिन् वसाहस्ये सहस्रं दक्षिणमात्मन्यउत्तरस्मि
दर्शयति । यावदस्य साहस्यस्योत्तरागौः समाहिता भवति तावदस्या ह्येकादशैलोक इति । तथा पूर्वस्मिन् साद्यत्क्रसंज्ञात् त्रिसं
वत्सुरः सोमक्रयणः स ईमानानामित्यामायोत्तरस्मिन्नपि तमेव दर्शयति स्त्रीगौः सेष्मक्रयणी आवृत्ताद्येषां स्पृष्टेति तस्मा
पूर्वस्योत्तरेषु धर्माः ॥ कर्मणस्तत्त्वप्रवृत्तिरूपेण नियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तत्त्वबंधनेत्वात् । इह फलनियमकर्तृसमुदा
या उदाहरणं फलत्वेन नियमोपाकनी विक्रोम्यासः कर्तृत्वं गी कामः समुदायो दर्शपूर्णमासौ इति । तत्र विंशते किं फलनियम
कर्तृसमुदायानां सौर्यादिषु प्रवृत्तिर्नेति किं प्राप्तं ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिरिति प्राप्ता तथा
प्राप्त उच्यते फलनियमकर्तृसमुदायस्याप्रवृत्तिः । कुतः कर्मणे प्रवृत्तित्वात् तत्त्वबंधनेत्वात् वफलादीनां कर्मतावनप्र
वर्तते । किं कारणं विध्यते न धर्माः प्रवर्तते । न च कर्मविध्यं तद्विहितं विद्यादिविहितं तत् । तस्मान्न प्रवर्तते तस्याप्रवृत्तित्वा

राम
५

राम

4

तफलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयोऽप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ उक्तः तद्व्यवहारः॥ फलं तावद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति
 दर्शपूर्णमाससंयुक्तं श्रुते तद्यत्र दर्शपूर्णमासौ तत्र भवितुमर्हति॥ न च सौर्यादिषु तौ स्मः॥ अतः स्वर्गस्यापि तत्राभावः॥
 एवं नियमोऽपि कर्मबंधनः॥ यावद्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपूर्णमाससंयुक्तं भावे कथं स्यात् तथ्याकर्तृकर्मबंध
 ने दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति॥ सोऽपि कथं तयो रसतोः स्यात्॥ समुदायोऽप्यत्र यादीनां तानि सौर्यादिषु न संतीति तत्समु
 दायः कथं तत्र भवेत्॥ तस्मात्तेषामप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ चापि तादृशीति॥ अपि वधर्माणां प्रवृत्तिः कर्माधर्माणां उपकर्तुं न च
 फलादीनि कर्माणां उपकर्तुं॥ फलं तावत्पुरुषस्योपकरोति न कर्माणां॥ उक्तं हि फलं तपस्यार्थत्वादिति॥ नियमोऽपि न कर्मवर्माः॥
 कर्तृवर्मासाविमुक्तं॥ कर्तृवर्माश्रुतिसंयोगादिति तथा कर्तृस्वर्गकामो न कर्माधर्माः॥ कर्माधर्मास्वर्गकामार्थः॥ न हि स्वर्गकामः कर्माधर्मा
 जितेति॥ एवमेतेषां कर्माणां नुपका उपदिश्यते॥ स्वर्गकामो यजेतेति॥ किं तर्हि कर्माधर्मास्वर्गकामस्यापदिश्यते स्वर्गकामो यजे
 तन्नान्यत्कुर्यादिति॥ तथा समुदायो न कर्माधर्माः॥ फलार्थोऽसौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति॥ एवमेतेषां कर्माणां
 नुपकारकत्वात् प्रवृत्तिरनर्थका स्यात्॥ तस्मान्न प्रवर्तेरन्॥ अश्रुतित्वाच्च॥ अत्राह यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीना

मप्रवृत्तिः प्रयाजादीनामपि तत्संबन्धादप्रवृत्तिं प्राप्ता तान्यपि हितत्वे युक्ता नीति उच्यते। यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः
श्रुतानि विधीते ननु सौर्वादिष्वप्यतिष्ठानि फलादीनि तु न विधीते नातिदिश्यंते। तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवृत्तिः कश्चिदतिः स्या
तत्र प्रवृत्ते स्नानवासावसि। तस्मादश्रुतिवान् प्रवृत्तेते ॥ ॥ गुणकामेष्वाश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् ॥ इह गुणकामा उदाह
रणं। गोदोहनेन प्रणयेत्यश्रुकामस्या उपास्मैता यतानर इति याम कामाय प्रतिपदं चुर्यादित्येवमादयत्तत्र विचार्यते। कि
गुणकामाने वै हतेषु प्रवृत्तिरुतनेति। ततः सूत्रेणैवोपक्रमः गुणकामेष्वाश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्गुणकामानो। कु
तश्चाश्रितत्वात्। गोदोहनेन प्रणयनाश्रितं गोदोहनेन प्रणयेदिति। तत्र प्रणयने प्रवृत्तेते। आश्रयेव प्रवृत्तमाने तदाश्रितम
पि प्रवृत्तेते। यथा पटश्चाक्षय्यमाणे तदाश्रितं विप्रमण्य लुप्येत। यथा च वमसः प्रवृत्तेते यथा वखादिरेवीर्यकामाय दूषं कु
र्यादित्येव गोदोहनमपि प्रवृत्तेत। गोदोहनेन प्रवृत्तमाने तदाश्रितः कामोपि प्रवृत्तिं तु मर्हति। तस्माद्गुणकामानां प्रवृ
त्तिः ॥ ॥ निवृत्तिर्वीर्यमनेह ॥ निवृत्तिर्वागुणकामानां नाम प्रवृत्तिः कुतः कर्मनेहा कार्यमेवादित्यर्थः। अन्यत्कार्यगो
दोहनस्यान्यत्र मसस्य वमसः क्रत्वर्थी गोदोहने तु पुरुषार्थः। तदुक्तं। यास्मिन्नीतिः पुरुषस्य तस्य लिङ्गार्थं लक्षणं वि

राम
६

मन्त्रादित्यत्राश्रयत्वर्थः किमर्थं प्रवर्तते। क्रूरपकारायहितस्य प्रवृत्तिः। एवं प्रतिपदः तस्मात्प्रवर्तते नृणां कामाः।
यत्र पश्यते। यथात्वादिरं वीर्यकामा यष्टं पुरुषादित्यत्र प्रवृत्तिरेवमत्रापीति तत्र ब्रूमः॥॥ अपि वा तद्विकारत्वात् क्रूर-
वृत्त्यात्प्रवृत्तिः स्यात्॥ अपि वा एवं विधेषु प्रवृत्तिः स्यात्। कृतः अतद्विकारत्वात्। नखादिरः क्रूरवृत्त्यर्थविकारो अयमपि क्रूर-
वृत्त्येव। तदुक्तमेकस्य तु भवत्वे संयोग एव क्लृप्तिमिति। क्रूरवृत्त्यर्थे अल्लाशवत्प्रवर्तते तस्मिंश्च प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामो-
पि प्रवर्तते। त्यादिरणहिसिध्यति। सवरवादिरे। क्षितस्मात्कामं साधयिष्यति॥॥ एककर्मणि विकल्पे विभागे हि-
कोदने क्लृप्तात्॥ सौर्यं वरुं निर्वपेद्भूतवर्षसकाम इति श्रूयते। अस्ति तु प्रकृतत्वं भिन्नार्थेन द्वयं वतुर्होत्रापोर्णमासीत्। तमि-
श्रुत्वा त्वं होत्रा मा वास्यामिति। तदिदं वदकोदने न प्राप्यते। तत्र संशयः किं सौर्यं यदापोर्णमास्यां प्रमुञ्चते तदा वतुर्होत्रा-
भिन्नं वृत्त्येव यदा मा वास्यां तदा पंच होत्रा उतो भयत्र विकल्पः। वतुर्होत्रा वा पंच होत्रा वेति। किं प्राप्तं व्यवस्थेति। किं प्राप्तं-
व्यवस्थेति। कुतः वदकोदनामुग्रहात्। प्रकृतौ व्यवस्था कृता इहापि वदकोदना व्यवस्था प्रापयति। एवं प्राप्त उच्यते। एकस्मिन्कर्मणि-
त्रसौर्ये विकल्पः। कृतः। अविभागे हि वदने क्लृप्तात्॥ एकैषा वदना सौर्यं वरुं निर्वपेद्भूतवर्षसकाम इति। ततो विना

गोमयसुभाषणमिमर्शने प्राप्येते। तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयेन संभवति तस्माद्विकल्पः यत्प्रकृतौ व्यवस्थेति। नासौ क
 लकता किं तर्हि समुदायकतानव सौर्धेतौ समुदायोक्तः। यद्येवमिमर्शने मेव तर्हि न प्राप्ते तितयोः समुदाययोरभावा
 दिति। अत्रोच्यते न प्राप्ते तियमुदाययोरभिमर्शने मुच्येत तयोस्त्वनभिभ्रष्टव्यत्वात् समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया स
 मुदायविकारश्च सौर्धेतः तस्मात्त्रापि बोधको प्रापयति तत्र॥ ॥ **लिंगसाधारण्यद्विकल्पः स्यात्** ॥ सौर्धे कर्मणि दार्शपो
 र्णमालिके विध्यंत इत्युक्तं। रष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरिति। संतिवृत्तत्रकर्मणि यादृनि तत्र विचारः॥ किं यस्य क
 स्य विद्वांशपो र्णमालिकस्य कर्मणः सौर्धे विध्यंत उता येन स्येति किंप्राप्ते किंप्राप्तः विकल्पः कुतः॥ **लिंगसाधारण्यत्वात्** सौर्धे द
 र्शपो र्णमालिके विध्यंत प्राप्ते यल्लिंगमुपदिष्टं प्रयाजे प्रयाजे कृत्स्नं लं लुरे तीति तत्साधारणं सर्वेषां विध्यंत संभवति। न वस
 मुवत्समादिकल्पः। **एवमपि नियम्येता पूर्ववत्वात्** विकारो हि। आग्नेयस्य विध्यंतो नियम्येता कुतः एकाग्र्यत्वात्। एकदेवत
 त्वादित्यर्थः॥ आग्नेय एकदेवतः सौर्धे पितृने कदेवतत्वेन लिंगेनाग्नेय विध्यंतो नियम्येता पूर्ववत्वात्। पूर्ववानप्यसौर्धे पूर्वत्रा
 भिहितं विध्यंत मपेक्षाते विकारो हि विद्यतिरेषा। सर्वश्रुतिविरुद्धतयः पूर्ववत्तः बोधना वाक्यानामसमाप्तत्वात्। **लिंगेन विध्यं**
 तत्र

राम
 ७

तनियमोभवतीत्युक्तं। अस्ति व एकदेवतत्वं लिङ्गं तेनाग्नेयविध्यतः॥ गच्छति त्वान्नेति चेत्। अत्राह स्यादेतदेवंप
 घत्रैकत्वं श्रूयते न तु श्रूयते। कथं। तद्धितेनायं निर्देशः। सौर्यमिति। तथाग्नेयमिति तत्र व व न व्यक्तिर्न ज्ञायते किं सूर्यो देवता
 स्य उत सूर्यो व सूर्यो अति। तथाग्नेयेपि॥ ॥ स्यात् लिङ्गमावात्। स्याद्भवस्थितिरेकत्वं स्यात्। लिङ्गभावात् लिङ्गमत्रास्ति किं वाक्य
 शेष एकत्वं श्रूयते। सौर्येतावदमुमेवादि संस्तेन जागयेने प धावति स एनं व स व व संगमयतीति। अग्नेयेयं गिरसे वा
 त उ म त्र माः। स्वर्गमायं स्तेय ज्ञवास्व मायं स्ते पुरोडाशं कर्म भूत्वा प्रसर्प्य तम परये समबुवन्निद्राय धियस्व वृहस्पतये धिय
 स्वविस्वेमो देवेभ्यो धियस्वेति स तानाहु न धिये तम बुवन् न ग्रये धियस्वेति सो ब्रवीत् धिये हं यदा मे योष्टा कपाले माता स्यादाष्ट
 लमा स्यात्वाचुते भवत्यग्निमेव स्तेन जागयेने स मर्द्वपतीति। तथा वाचा यदुक्तेन। अनुवाक्यामेकत्वं श्रवणं अग्निं
 द्विदिव रयाग्नेयो उ दु सं ज्ञात वेद स स्ति सौर्ये। ननु पुनरुक्तं एतत् लिङ्गद्वयोपदर्शनमिति। तदुच्यते। नैतत्पुनरुक्तं। एकमत्र वे
 दनागतमेकमत्र गतं वो दनागतं प्रापकं मंत्रगतं प्राप्तस्य घोतकमिति। विप्रतिपत्तौ स्वविधानियम्ये त कर्म एतदुपाख्यत्वा
 त॥ ॥ अत्रैव ते। एंस्ते मेकादश कपालं निर्वपेदिति। आग्नेयं पय इति। तत्र संदेहः किं देवता सामान्या देवपुरोडाशे सांन्ताय

स्पविध्यंतः। अग्नेयेवपयस्योषधस्य देवता सामान्यं वत्सवत्तरं अथ हविः सामान्या दुत्तरं च सान्नायस्य पूर्वो
 षधस्य हविः सामान्यं वलीय इति किंप्राप्तं। उच्यते। देवता सामान्यं वलीय इति। कुतः मुख्यत्वात्॥ मुख्यनियंन्निता देवता
 इमांशेयमिति। यिद्यन्पनियंन्निता हविः तमेव विरोधे मुख्यानुग्रहे न्यायो मुख्यस्य विरुद्धप्रवृत्तित्वात्। जघन्यस्य तु मुख्यन
 विरुद्धप्रवृत्तिः तस्माद्देवता सामान्यं वलीय इति प्राप्तेऽमः विप्रतिपत्तौ हविषा नियमेन विप्रतिपत्तावेतस्या हविर्देवतयो
 विषाविध्यते नियमेन कुतः कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्। कर्म देवता प्रतिद्रव्यस्योत्सर्गः सवहविष्णुपाख्यायते। उपलभ्यत
 इत्यर्थः॥ हविस्त्वप्यमानं दृश्यते। किमतः अतो हविः कर्मणः। ब्रह्मा सन्नं प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गाननुदेवता पियोगेन संवेवान्न
 तया विना यागे भवति। उच्यते। सत्यं संवेदं। आरादुपकारिणी तु साना सौत्यप्यनेतस्माद्दहिरंगं। अतो हविः सामान्यं वली
 याः तेन व कर्म संयोगात्। तेन वहविष्णुसंयुज्य कर्म बोध्यते। इन्द्रमांशेयमिति हविः प्रधानः शब्दः किमतः अतो हविस्त्र
 बुद्धौ सन्निरुद्धं तल्लिङ्गं भवति। यथा धूमोऽनुविषयतामापन्नोऽस्ति। न विद्यमानः ननु देवताप्यत्र श्रूयते। इन्द्रमांशेय
 मिति। उच्यते॥ ॥ गुणत्वेन देवता श्रूयते। विशेषणत्वेन देवता श्रूयते। हविर्विशेष्यत्वेन विशेष्यं व बुद्धौ सन्निरुद्धं

राम
 ८

भवति। ननविशेषणं तद्विशेष्यं विशेष्यनिवर्तते। कथं ज्ञायते। विशेष्यानुबंधसंयोगात् ॥ यथाराजपुत्रपः पूज्य
 तुक्तेपुरुषः पूज्योगम्यते न राजा। एवमिहोपेन्द्रं पयस्वितुक्तेरविर्बुधैः सन्निधीयते न देवता। यत्र बुधैः सन्निहितं तल्लिङ्ग
 मित्युक्तं। तस्माद्विः सामान्यवलीयः ॥ अतएंद्रेपुरोडाशे आग्नेयस्य विधं ततः ॥ आग्नेये च पयसि सान्नाय्यस्येति ॥
 गुणत्वेन देवताश्रुतिः। इत्येतस्य सूत्रस्यापराध्याख्या इदं पदोत्तरं सूत्रं। यदुक्तं रविः सामान्यवलीय इति। नैतद्युक्तं ॥ दे
 वता सामान्यवलीय इति। कुतः। सर्वेयं यथा सो देवता राधनाथ एव सास्य प्रसन्ना फलं ददाति। एवं श्रूयते। तप्त ए
 वे नमिंद्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति। यश्चेद्रस्य प्रसादो नापाय इति ज्ञातः। पुनरपींद्रे प्रसादयितव्ये स एवाख्ये भवति
 ॥ तस्मादेवता सामान्यवलीयः। इत्यत्र ब्रूमः। स्यादेतदेवं यदि देवता तः फलं स्यात्। यागात् फलं श्रुयं कामाय जेत्येति श्रू
 यते। यत्र तप्त एवेनमिंद्र इति तत्रेदमुच्यते। गुणत्वे देवताश्रुतिः। यागे गुणभूता तस्या दातृत्वं सुत्पेक्ष्यते यथा अमात्येन
 मेव मोदतः सेनापतिना मेव मोदत इति। वामात्यः सेनापतिर्वीर्यामस्य प्रभवति। राजैव प्रभवति। इतरस्मिन् गुणभू
 ते सुत्पेक्षा दातृत्वाद्वाः तस्माद्यथोक्ते नैव न्यायेन हविः सामान्यमेव वलीय इति ॥ हिरण्यमाज्यं च र्म तेजस्वात् प्राजापत्येष्ट

तेचरुंनिर्वपेत्तशतलसलमायुः काम इति श्रूयते। तद्विरण्यमाज्यधर्मस्यात्। उपांशुयाजविध्यंतस्तत्र भवेत्। कुतः
 तेजस्वसामान्यात्। तेजस्वसामान्यं हिरण्यमश्रमनं तेज आज्यमपि गावांसार इत्यर्थः॥ अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वा उक्तं
 लमाज्यमपि लिखत्वा उक्तं लमेवां तस्मात्सामान्या उपांशुयाजधर्माशतलसल श्रूयते॥ ॥ यस्मिन्नुपांशुयाजधर्मो हिरण्ये ववह
 वज्राज्यधर्मो अत्रुगृह्यते। अवेदाणां दयः श्रोत्रधर्मो सुहीयेरन्नवहंत्यादयः तस्मादप्याज्यधर्मः॥ ॥ श्रोत्रधर्मो विशादत्वा
 त॥ अथवा श्रोत्रधर्मो हिरण्ये विध्यंतः। कुतः विशादत्वात्। हिरण्यमपि विशादं श्रोत्रधर्मो विशादं। कः पुनरेतयोः सामान्ययो
 विशादः न खानुक्श्चित् किंतु विशादत्वस्य कारणं यद्युपांशुयाजकं तेजस्वितायास्तद्धर्मो नुग्रहः॥ वरुणाद्यः॥ वरुणाद्यः
 श्रावमवति। श्रावपत्नीवरुमिति। वरुणाद्यश्च श्रोत्रधर्मो वरुणाद्यः। तद्वत्त्वदोषधर्मो लिखितः॥ ॥ तस्मिंश्च श्रावपत्नीवरुमिति॥ तस्मिंश्च
 ज्येष्ठपत्नीवरुमिति॥ घृते श्रावपत्नीवरुमिति॥ अतएतन्नवति श्रोत्रधर्मो विध्यंतं न श्रावपत्नीवरुमिति॥ तत्र केचन माज्यं विधापिष्यते।
 आज्यं विध्यंतं न श्रावपत्नीवरुमिति॥ अतएतन्नवति श्रोत्रधर्मो विध्यंतं न श्रावपत्नीवरुमिति॥ तत्र केचन माज्यं विधापिष्यते।
 सा देवेहाज्यं श्रूयते। तस्मात्तस्य विध्यंत इति। तत उत्तरमिदं तस्मिंश्च श्रावपत्नीवरुमिति॥ तत्र केचन माज्यं विधापिष्यते।

श्रूयते। गुणगते तत्सामान्यं हविर्गते तु वैशद्यं च रुशश्च तस्मात्ते वलवती ॥ ॥ ॥ मधूदके द्रवसामान्यं तयो विकारः
स्यात् ॥ वित्राया मिष्टौ श्रूयते दधि मधु घृतं चाना उदकं तंडुलास्तसं सृष्टे प्राजापत्यं भवतीति ॥ तत्र मधूदके पयो विकारः स्या
त् कुतः ॥ द्रवसामान्यात् ॥ द्रवे मधूदके पयोपि द्रवं ॥ आत्मेवावर्णसामान्यात् ॥ आत्मेवा इमे विकुर्यातामुपां श्रूया ज्ञेयं तयो
र्विध्यंतः स्यात् ॥ कुतः ॥ वर्णसामान्यात् ॥ समानवर्णे मधूदके आत्मेन ॥ धर्म्मो नु यज्ञश्च ॥ आत्मे धर्म्मो व हवो मधूदकयोः प्रा
जाः कर्तुं स्युस्तदनादयः ननु पयो धर्म्मो देहनादयः ॥ ॥ हर्वस्य वा विशिष्टत्वात् ॥ यज्ञ एव कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्यं तदविशि
ष्टं ॥ आत्मे मय्यग्नि संयोगादवी भवति तस्मादपां सुपाज विध्यंतो मधूदक्योरिति ॥ ॥ इति श्रीमदश्रीकृष्णविरचिते
महाभारतस्य अथ मन्वादिः ॥ ॥ वाजिने सोम पूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु तांश्च द्यात् ॥ वातुर्मस्येषु वाजिने ज्ञाश्रुता ॥ वा
जिभ्यो वाजिने मिति सौत्रामण्यां च सुराग्रहाः ॥ आग्निं न ग्रहं गृह्णातिसारस्वतमैंद्रमिति ॥ तत्र संज्ञायः किमुभयोः सौमिको
विध्यंतः ॥ उत दार्शयोर्णमासिक इति ॥ तदुच्यते ॥ वाजिने सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोम पूर्वत्वं सौमिको विध्यंतः तांश्च द्यात् ॥
सोमश्च द्यात् ॥ सोमश्च द्यात् तत्र श्रूयते ॥ सोमो वै वाजिने सुरासम इति ॥ न तावद्वाजिने सोमो न सुरा न च तयोः सो

नसादृश्यमस्ति सादृश्याच्च परशब्दः परत्र वर्तते । तस्मात्सादृश्यमनुमीधीयते । सादृश्यं चात्र सोमधर्मत्वसंगंश
 विधातुं । नान्यत् । स एष नाम्ना धर्मातिदेशो न विध्यते न यथा कौंडिण्यनामयनेति ॥ १ ॥ अनुवषट्कारात् ॥ अ
 नुवषट्कारं च सोमधर्मदर्शयति । वाजिनस्याग्निवीहीत्यनुवषट्करोति । सुराया वीहीत्यनुवषट्करोतीति । समुपहृत्य भ
 ज्जगत्सु ॥ समुपहृत्य भज्जगत्सु सोमधर्मसु च दृश्यते तेषां समं विभज्य समुपहृत्य भज्जगत्सु ॥ ॥ क्रयण्यपणपुरोक्त
 पयामग्रहणसादेन वा सोपनहनवतद्धर ॥ क्रयण्यदोषसोमधर्मान् सुरायां दर्शयति सीसेन ह्नी वा क्रय्या कुवल
 यकुमिराग्निं श्रीणातीति । एकापुंरुगेकाया ज्या उपयामगृहीतो स्पष्टिद्रायत्वाष्टिद्रेणाश्विनं १६ गृह्णाति गृहीत्वा
 सादयति विरात्रं सं १६ तावसंति द्वौ मेवास्थुपनद्धा नितो क्त्वा निराध्या एभिर्देवीतीति । विद्यौ समने कार्य निवाक्यानि सु
 क्र्यादीन् सीसकादींश्च विदधि । तस्मादुभयोः सोमिको विध्यतः ॥ हविषावानियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ हविः सामान्येन
 च दार्शयोर्मासिको विध्यते नियम्येत । कुतः तद्विकारत्वात् ॥ दार्शयोर्मासिकस्य हविषो विकारः सुरावाजिने
 च विद्यते । सुरा । सान्नायविलतवाजिनं ॥ ॥ प्रशंसासोमशब्दः ॥ अथ यउक्तेताद्युदिति । तत्र मूः प्रशंसायेयं

सविसोमशब्देनविध्यर्थविधायकस्याभावात् । सेमोवैवाजिनंरुरासोमइति प्रकृष्टफलवत्वात्सोम
 सतद्भावेनसुरावाजिनयोः प्रशंसा । यथासिंहो देवदत्तइति पुरुषस्यातस्मान्नायं नाम्ना चर्मातिदेशः ॥ वचनातीत
 राणि । इतराणि तु सीसकषादीनि वाचनिकानि । प्रक्षेपभावात् । अगत्याववाक्यानामनेकार्थतासमुक्तकर्मविधा
 नेन ॥ **अपदेशास्तद्वत्** ॥ शब्देरेव दीक्षणीयामाप्नोति । तोक्मभिः प्रापणीयां सिंहलोमभिरतिष्ठामिति । सोम
 विकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः प्राप्तानां शब्दादिभिस्तदभिवचनेनोपपद्यते ॥ ॥ पशुपुरोडाशस्य
 बलिंगदर्शनं ॥ पशुपुरोडाशात्वावग्रहणं श्रूयते । नैतैवांपशूनां पुरोडाशाविद्यंते यत्पुरोडाशेति पशुशब्दवत्ति ।
 तन्नतो वदत्र यहाः पुरोडाशाग्रहाएवते । यदि तु पुरोडाशवर्माकास्त एतदुपपद्यते । तस्मात्पुरोडाशान्तेषु विध्यते ।
 ॥ ॥ **पशुः पुरोडाशविकारः स्यादेवतासामान्यात्** ॥ अतिज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः यो दीक्षिते यदग्नीषोमीयं पशु
 मालुमतइति ॥ तत्र संदेहः किंपशुः पुरोडाशविकार उत सामान्याविकार इति । किंप्राज्ञे । पशुः पुरोडाशविकारः स्यात्
 कुतः देवतासामान्यात् । अग्नीषोमीयः पशुः पुरोडाशोपितदेवत्या एव ॥ ॥ **अक्षराग्नौ** ॥ अक्षरां पुरोडाशवर्मापशो

दर्शयति। अत्रास्त्वोषधीम्योऽनुष्टुप्पोद्गामीति पशुप्रोक्षतीति॥॥ पर्यन्तिकरणं॥ पर्यन्तिकरणमपि पुरोडाशधर्मः
तदपि पशोः दृश्यते। आहवनीया उल्मुकेन पशुं पर्यन्तिकरोतीति। तस्मात्पुरोडाशविकारः॥॥ सान्नाय्ये वा तत्र भवत्वात्
सान्नाय्यं वा पशुर्विकुर्यान्न पुरोडाशः। कुतः। तत्र भवत्वात्। पशुतः सान्नाय्यं प्रभवति पशुश्च। तन्मिश्रः प्रत्यासन्नः प्रत्य
सन्निश्चलिंगं हविः सामान्यं च देवता सामान्या इली यत्तु क्तं। तस्य च पात्रदर्शनात्। तस्य च सान्नाय्यस्य च यत्पात्रमुखात्
पशोः दृश्यते। यदि पशुरुत्वायां पशुर्दिशि॥ दध्नः स्यान्नूत्रिसामान्यात्॥ सान्नाय्यविकारोऽपि दध्नो विकारः स्यात् पशुः। न प
यसः कुतः। नूत्रिसामान्यात्। घनत्वं नूत्रिः॥॥ पयोना कालसामान्यात्॥ पयो वा पशुर्विकुर्यान्न दधिसद्यः कालः पशुः। प
योऽपि सद्यः कालः। दधि उद्यहकाले पयो तस्मिन् तद्वहिरागं॥ पश्वानंतकीत्। पशोश्च पयो नंतरं तत्र प्रत्यासन्नं न दधि। इव तं
वा विशिष्टं। इव तं पशुपयोः समानं पशुरपि दधति। पयोऽपि। तस्मात्तयोर्विकारः पशुः॥॥ अमितो भयमायत्वा उन्नय
विकारः स्यात्। वैश्वदेव्या मिता उन्नयो दधिपयसोर्विकारः स्यात् उभयमायत्वात्। उभयोऽपि सामान्याते। तत्र न युज्य
ते विशेषे स्यैव नंतरस्येति तस्मा उभयोः एकं वाचो दनैकत्वात्। एकं वा विजुर्कत्। दधिपयो वा नैव दो दनैकत्वात्। एकं

षावोदनावैश्वदेवामिहोति। सै केन विध्यंतेन निराकांक्षी क्रियते। तस्मादेवं किं कुर्यात्। यत्तु न युज्यते विशेष इति। तत्रोच्यते॥॥ दधिसंघातसामान्यात्॥ संदेहं तं तदधिआमिहोपि संहतापयोऽवमेष विशेषः तस्मादधो विकार इति॥॥ पयोवा तत्रान्नान्नोलेकवत्तदधस्तदर्थत्वात्॥ पयोवा आमिहया विक्रियतेन तदधिपयः प्रधानत्वादस्य संसर्गस्य किंप्राधान्यं पयसो भूयस्त्वोऽभूतं तत्र पयोत्पदविदधश्च तदर्थत्वात्॥ दधिवत्तत्र पयोधनीभावविबुधमुपादीयते। लोकवत्लोकेऽपि पय एव धनीभावविबुधमुपादीयते। कथां दध्यात्वेनेनास्तेर्मापिनोकांक्षिकादिना क्रियते तत्रापित्वा मिहोपि शब्दो भवति। दधिनियमोऽस्य दृष्टार्थः तस्मात्पय एवास्तेर्मापिनोकांक्षिकादिना क्रियते तत्रापित्वा मिहोपि शब्दो भवति। धर्मानुग्रहाच्च॥ सद्यः कालता चर्मः पयोविकारत्वेन ग्रहायते। वैश्वदेवस्य सद्यः कालता दधिविकारत्वेनाप्येत। वैश्वदेवोऽपि हकालः क्रियेत। तत्रातस्य धर्मोऽप्येत। सद्योभावं च दर्शयति। लुप्तं तोयुज्यं पय इति॥ यदि दधो विकारः स्यात्तथा हकालभावेदातमं न कथं वनपयः स्यात्तत्रैतद्वर्जनं तोपपद्यते। तस्मात्पयो विकारश्चामिहोपि दध्याधर्मकत्वे॥ सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्य भयथापष्टत्रैककम्प्यते॥ द्वादशाहो हरीणः प्रापणीयोतिरात्रः पृष्टः षडहस्तयस्तदे

मात्रविवाक्यमहः उदयनीयेतिरात्र इति॥ स यत्संज्ञकः सत्रमहीनश्चकथं ज्ञायते। अभियुक्तानामुपदेशात्ता ए
 वंमुपदिशंति सत्रमहीनश्च द्वादशाह इति। श्राद्धार्थं विगमेवाभियुक्तेषु देशः प्रमाणं। संज्ञाच्यवस्थया वतस्य धर्मश्चास्ति
 एकेष्वेव हवेपिवाहीनेन मजेरनू॥ नात्रदीक्षिताया जयेयुः गुरुपतिसत्तदशाः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणः रात्रमुपेयुरित्येवमा
 दयः धर्ममेवात्र संज्ञाच्यवस्था यथा ब्राह्मणः परिव्राट्त्वानप्रस्थ इति तादृशमेवायेव ह्यते। द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनेपापि
 बोधने यजमानवद्वत्सत्रशब्दाभिसंयोगाद्यजति बोधनादहीनत्वं स्वाभिना वास्ति तपरिमाणत्वात् इति। सहिरात्रादिष्व
 हर्गणेषु भवते तत्पुत्रं गणेषु द्वादशाहस्येति। तत्रेवं संदिश्यते किमुभयप्रकारोऽसौ विवर्तते प्रवर्तते उत व्यवस्थाया इति विदही
 नभूतः क्वचित्सत्रभूत इति। किंप्राप्तं। तस्योभयथा प्रवृत्तिः स्यात्। उभयविधस्य प्रवर्तते। कुतः ऐक्यकर्म्यात्। एकमिदं कर्म भ
 यविधमित्युक्तं। न तस्य प्रवृत्तौ विशेषो गृह्यते। इदं विवर्तनेति तस्मात् उभयविधः प्रवर्तते। न चैकावेदिषा प्रवृत्ता द्वितीयया क
 र्मनास्ति। एककर्म द्विकल्पे भविष्यति। यथा नैयविकारे स्वभिर्मर्शेन स्य॥ अपिवा यजति श्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात् प्रक
 षातत्वं शब्दात्॥ अपिवा नैतदेवं सर्वत्रोभयथा प्रवृत्तिरिति। यत्र यजतिः श्रूयते तत्राहीनभूतस्य प्रवृत्तिः। पारिषोष्यात्

यत्रासनोपायिवोदनातत्रसत्रभूतस्यकस्मात्॥ प्रकृत्याहुत्पशदत्तात्प्रकृत्याहिविकृतिस्तुल्यशब्दानवति। तस्माच्चोदना
सामान्यात्प्रकृतिनियमः। अहीनभूतश्चयजतिवोदनोद्वादशाहेनप्रजाकामोयजेतेति। सत्रभूतस्यासनोपायिवोदनोद्वादशा
हमृद्विक्रमाउपेयुर्द्वादशाहमृद्विक्रमाउपासीरन्निति॥ ॥ द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वंयजतिवोदनात्। अत्राहकेनसे
हर्गणः यजतिवोदनाः येष्वहीनभूतः प्रवर्तते। केवासनोपायिवोदनायेषुसत्रभूतरति। तदुच्यते। द्विरात्रादीनामैकादशरात्रा
दहीनत्वं। तत्राहीनभूतः प्रवर्तते। तेषांयजतिषाहेनवोदनात्द्विरात्रेणयजेतेति। त्रयोदशरात्रादिषुसत्रभूतसेआसने
पायिवोदनात्रयोदशरात्रमृद्विक्रमाउपेयुश्चतुर्दशरात्रप्रतिष्ठाकामाउपासीरन्नितिमुद्रुहूताश्रावष्ट। एवंवायस्माद्यजति
वोदनोहीनस्तस्माद्विरात्रादीनामप्यहीनत्वं। तेषिहियजतिवोदनाः यस्मादासनोपायिवोदनं सत्रं तस्मात्त्रयोदशरात्रादी
निसत्राणि तान्यपितत्रोदनानीति॥ लिगात्र॥ अग्निष्टोमोवैप्रजापतिः सउत्तरानेकाहानसृजततमेतंद्विरात्रादयोहर्गण
ऊबुस्त्वमस्माहसीरितितदेषामहीनत्वमितिद्विरात्रादीनामहीनत्वंदर्शयति॥ अन्यतरतोतिरात्रत्वात्संबदशरात्रस्य
हीनत्वंकुंडपायिनामैमयनस्यवतद्वृत्तेष्वहीनत्वस्यदर्शनात्॥ पंचदशरात्रं कुंडपायिनामयनं वोभावयहीनो। कस्मात्अन्य

तरतेतिरात्रत्वात्। उभावप्येतावन्यतरतोतिरात्रौतेनाहीनावितिपंचदशारात्रस्तावन्निष्ठदृष्टिष्टुदन्निष्टोमः तिरात्रो
दशारात्रउदनीयोतिरात्रइति॥ कुंडपायिनामयनमपिमासमन्निहोत्रंजुक्तीत्यारभ्ययावदशारात्रोमहात्रतंउदयनीयोति
रात्रइति। यश्चान्यतरतोतिरात्रः सोहीनः कथंलायते। तद्भूतेष्वहीनत्वस्यदर्शनात्। तद्भूतेष्वन्यतरतोतिरात्रभूतेष्वहीनत्वस्य
ते। यदन्यतरतोतिरात्रस्तेनाहीनइति॥ ॥ अहीनवचनात्॥ अहीनइतिवायंपंचदशारात्रः प्रत्यक्षमुक्तोयदन्यतरतोतिरात्र
स्तेनाहीनइति॥ तस्मादप्यहीनइति॥ ॥ सत्रेवोपायिवोदनात्॥ सत्रेवैतोनाहीनोक्तः। उपायिवोदनात्प्रत्यक्षमुक्तिकार्यमिष्टं
तः। स्मृतं पंचदशारात्रमुपेयुः कुंडपायिनामयनेपिभूतिकामा उपेयुरिति। कः पुनरेतयोर्लिङ्गयोर्विशेषः। वोदनात्तमेकं
क्यांतरगतमन्यवोदनागतंयत्तदंतरंगमवति। बहिरंगमितरत्। अयंवाप्यस्योविशेषः। अहीनलिङ्गेनतुनित्येनाहीन
स्यसंस्तुतिर्नोपपद्यते। उपपत्त्येतदहीनत्वमुच्यते। यदन्यतरतोतिरात्रस्तेनाहीनइति॥ सायदितावदुपपत्तिः साविकावतोतरे
णापिचवनेसिद्धमहीनत्वं। अथनसाधिकाउच्यमानमपिनसिध्यति। तस्माच्चेतद्वचनं किंतुवा दोषंस्तुत्यर्थः। स्तुतिश्च
नित्येनाहीनलिङ्गेनान्यतरतोतिरात्रत्वेनाहीनस्यनोपपद्यते। यत्कारणं सर्वाएवाहीनोच्यतरतोतिरात्रः सत्रस्यतूपपद्यते।

राम
१३

तायेन तावदयमन्यतरतोतिरात्रस्तेनाहीन आत्मना वसत्रं अतः उभयात्माविशिष्टोयमन्येयः सत्रेभ्य इति सत्रलिंगं वद-
यति। सत्रलिंगं कुंडपायिनामयनेदर्शयति। ग्रहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इति॥ ग्रहपतिर्हिसत्र आत्मातः ग्रहपति सप्तदश
सत्रमुपेयुति। सत्रेवतेनार्थः क्रत्वर्थान्पाजमानान्कर्तुं। अन्येषां यजमानानां व्याप्तत्वात्॥ तस्मात्सत्रे एवेते श्रुतिः॥ इति मन्त्र-
शावरक्तोमीमांसाभाष्ये अष्टमस्य द्वितीयः पादः॥॥ हविर्गणपरमुत्तरस्मदेश सामान्यात्॥ इह हविर्गण उदाहरणं। आ-
ग्नावैश्वमेकादशरूपाले निर्वपेत् सारस्वतं वरुं बार्हस्पत्यं चरुं॥ अग्नये पावकाय अग्नये शुक्लमूले च मादयः तत्र विंशते। किं-
श्रुविदेव तस्याग्नीषोमीयविश्रुतः। आग्नावैश्वस्याग्नेयविश्रुत उत विषयेय इति। किंप्राप्तं। हविर्गणपरं श्रुविदेव दं उत्तरस्याग्नी-
षोमीयस्य विकारः पूर्वमप्याग्नावैश्वं पूर्वस्याग्नेयस्य विकारः कुतः। देवसामान्यात्। क्रमसामान्यादित्यर्थः॥ इह श्रुविदेवते द्विती-
यः प्रकृतावप्याग्नीषोमीयो द्वितीय इतरत्रापि आग्नावैश्वः प्रथमः॥ प्रकृतावप्याग्नेयः प्रथमः॥ देवसामान्येन लिंगेन परमुत्तर-
प्राग्वैश्वस्य विकारः॥॥ देवतायावानिमम्य तपश्च वत्वादितरस्याश्रुतत्वात्। न वा देशेन नियमस्यात्। किं तर्हि देवतपादेव
तासामान्यात्॥ कुतः। शचवती देवता आग्नावैश्वमग्नये शुक्लमूले इति। इतरस्यादेशस्याश्रुतत्वाद्देशेन श्रूयते। किं तर्हि प्रवयाक्रम-

तो किमतः एतदतो किमतः भवति देवता प्रत्ययः कर्म बोदनायामनंतरत्वात् मुख्यः ॥ इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षयोः लघते ॥
 तस्माद्भुवनः ॥ मुख्यानुग्रहश्चन्यासः ॥ अतः शुविदेवते आग्नेयस्य विध्यंत आग्नेयैस्सुवेदाग्नीषोमीयस्य ॥ ॥ गणबोदनायाय
 स्पलिंगंतदा वृत्तिः प्रतीयेतामेव वत् ॥ जनकसप्तरात्रे श्रूयते ॥ चत्वारि विष्टं स रुनि भवंतीति ॥ तथान्यत्र श्रूयते ॥ नवविष्टं स रु
 नि भवंतीति ॥ तत्र संदेहः किंपा र्क्षिकस्य प्रथमस्यायमभ्यासः ॥ उरनाक्रा द्वा दशाहिकानां सोम विधिरिति किंप्राप्तं ॥ गणबोद
 नायाय स्पलिंगंतदा वृत्तिः प्रतीयेतामेव वत् ॥ गणबोदनायामेवं विधायो यस्य स्पलिंगं पा र्क्षिकस्य प्रथमस्याक्राः विष्टं तस्यैव
 वृत्तिः प्रतीयेत बोदना सामान्यात् ॥ आग्नेयवत् रघुं तेषां अग्नेये पावकाय अग्नेये बुवय इति देवतैका बोदना सामान्यादाग्ने
 यस्य विध्यंताभ्यासः एवमिहापि ॥ ॥ नाना रुनि वा संघातत्वात् प्रवृत्ति लिङ्गेन बोदनात् ॥ नाना रुनि वा द्वा दशाहिकानि प्रवर्ते
 रत्न पा र्क्षिकं प्रथममहः कस्मात् ॥ संघातत्वात् ॥ संघात एष उच्यते ॥ चत्वारि विष्टं स रुनी निष्टं च निवेज्जिनी दिवत्तारी रि
 संख्या एष त्केनाक्रा भवतीति ॥ संति वत्तत्र सप्तरात्रे बोदनाया प्रवृत्तानि नाना रुनि द्वा दशाहिकानि चत्वारि तो न्यवृष्टं वि
 द्दत्वं विधानुं शक्यते न तु विष्टं विष्टं बहूनि अहान्यवृष्टं तत्र वत् ॥ संख्या विधीयते ॥ तथा वान्यार्थ दर्शनं चत्वारि विष्टं स रुनि च

राम
 १४

त्रिष्टोममुख्यानीति। येषामग्निष्टोमः॥ प्रथमः इतरे निग्निष्टोमास्त एव मुक्ते प्रतीयन्ते। न ए सर्वे अग्निष्टोमाः यथा अयोमुखं
पिंडच्छेदनमित्युक्तेन सर्वायसंप्रतीयते। यदि च निरुक्तो व्यासः स्यात् सर्वे अग्निष्टोमा भवेयुः अग्निष्टोमेत्यसौ तस्मात् द्वादशा
हिकानां चोदकप्राप्तानामङ्गा विवृता विधीयते। एवं न व विवृत्य हानि भवतीति॥ कालाम्यासे पिवादिः कर्मभेदात्॥ क्वचि
त्कर्मविशेषे श्रूयते षडह भवन्ति चत्वारो भवन्ति पंच भवन्ति। तत्र संदेहः किं द्वादशाहिकानामङ्गा प्रवृत्तिः उत षडस्येति। किं प्राप्तां
कालाम्यासे पिवादिः षडह कालाम्यासेत्येतस्मिन् श्रूयमाणे वादिराचार्यो द्वादशाहिकानामङ्गा प्रवृत्तिं मन्यते स्माहुतः॥ क
र्मभेदात्॥ षडह च द्वादशाह मिता निषट् सौप्तनिकर्मण्युच्यन्ते तेषां च षड्कानां भेदो गम्यते चत्वारः षडह इति। यथैक निवे
शा संख्यायाः यद्येकस्यैव कर्म षड्क स्पणक्ति कस्या भिन्न विकस्य वा व्यासः कल्प्यते तः चतुः षडह इति स्यात्॥ अथ पुनश्च चत्वारः
षडह इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते। सारः संघातचोदना प्रकृति लिङ्गत्वाद् द्वादशाहिकी महः प्रवृत्तिरुक्ताति। तस्मान्ना ना
ङ्गा द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिर्ते॥ तदा वृत्तिरुक्ता मि निरङ्गा मप्रत्यक्ष संख्यत्वात्॥ तदा वृत्तिरुक्ता किं स्यैव प्रज्ञातस्य षडह स्याद्वृत्तिर्ते
मि निराचार्ये मेने। अङ्गामप्रत्यक्ष संख्यत्वात्। चतुर्विंशतिरङ्गामप्रत्यक्ष संख्यानुमानात् गम्यते। तस्यां षडह चतुष्टयेने

54

24

नुवादे संख्या संख्यावानं यं विधीयते ॥ उभय संख्या भवतीति ते वयं च भवतीति तथा वाक्ये मिथ्येति ॥ तस्मात्पेति
ष्टोमाभासः ॥ अविकाराद्यप्रवृत्तिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ नैतदेवं ज्योतिष्टोमाभास इति ॥ कथं
तर्हि प्रवृत्तिस्तत्विशेषा स्यात् ॥ द्वादशाहिकान्यहानि संख्या विशिष्टानि स्युः ॥ कस्माद् अधिकारात् ॥ तान्यत्र बोद्धव्यं
नाधिकृतानि ॥ एवं बोद्धव्यं कानुग्रहो भविष्यति ॥ ननु प्रत्यक्षं विहितं ज्योतिष्टोमं मिथ्येति ॥ तस्माद्भिः शब्दैर्नैत्याह ॥ कथमभि
धानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ अग्निष्टोमाभिधानं संख्याननिमित्तं ज्योतिष्टोमाभिधानं यत्तत्संस्कृतं गृह्यते शक्येति न सो
तिष्टोममेव ॥ यत्नैकार्थमिति ॥ नानेकार्थं भविष्यति ॥ गणबोदनं या प्रामाणा नाम ज्ञापयानां संख्यामात्रं विधीयते ॥
शताग्निष्टोममित्यपि समासः ॥ उभयविशेषणं विशिष्टं गणमाह ॥ स एवार्थो यथा लेहितो ह्येषां त्रिजः प्र
वरंतीति ॥ एतच्च निवेदिनी वैवं संख्या अनुगृहीता भविष्यति ॥ तस्माद्द्वादशाहिकानां नाना ज्ञांवादः ॥ ॥ गणानुग्रह
यस्तत्प्रवृत्तित्वात् ॥ शतोऽभ्युपगम्यति शततिरात्रं भवतीति श्रूयते ॥ तत्र द्वादशाहिकान्यहानि प्रवर्तन्ते ॥ तानि वशायेण
असंख्यानानि द्वादशमिष्टोमैः शते अभ्युपगम्यतीति ॥ उक्ते अग्निष्टोमयोः सप्तोऽप्येव पवयः प्राप्तः ॥ शततिरात्रं भवतीति सर्वं ॥

पुरात्रिपर्यायोपवयः॥ तत्रविंशते। किं द्वादशा हा उपवयः कर्तव्यः॥ उत ज्योतिष्टोमादिति किं प्राचा गण उपवयः
 उतः तस्मिन् हितत्वात्। द्वादशाह प्रकृतय एते अर्ह गणस्येषु द्वादशाहिके विध्यंतः प्राप्यते। यदि द्वादशाहा उपवयः
 वंदोदकानु हो भविष्यति। तस्माद्गण उपवयः॥ ॥ एका हा द्वादशे संसमत्वात्स्यात्॥ एका हा द्वादशे ज्योतिष्टोमा उपवयो न द्वा
 दशा हा तस्मात्। तेषां समत्वात्। द्वादशाहिकानामितरै र्वैद्यैः समत्वे भवति तामप्यन्यतः संख्यामाकां संति रमा न्यदि
 न दमिच्छुका भिच्छुकां संतिसत्यन्यस्मिन् सव समर्थः भिच्छुके किमेत उक्तं न चति द्वादशाहे संस्थास्तोत्रलि अनाम्ना ता
 नीत्यतो यत्र आम्ना ता नितत आकां संति वैरुतेषु रः सुतातिनाम्ना ता नीति॥ तस्माद्देवता न्यप्यहानि यंत्र विहितानितत ए
 वाकां सितुमर्हति ज्योतिष्टोमे वतान्यम्ना तानितस्मा ज्योतिष्टोमा उपवयः॥ ॥ गायत्रीषु मासुतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिक
 रा संख्यात्वाद्विष्टो मवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वं॥ उपवयश्चित्तः अपवय २२ दानो विंशते २२ श्रूयते। वासपेयेने स्वाष्ट
 हस्यतिसवेन यजेतेति। तत्रेदं समास्नात गायत्रमेतदहर्नवतिगति। अत्र विचार्यते किं प्राचुतीनां त्रिष्टुप्त्रजगतीनाम
 सरावलोपं हत्वा गायत्रं तदहः कर्तव्यं। उत्तरं त्रितोय त्रिगायत्रीणां द्वादशतमीभ्य आगमं हत्वेति। अत्रैव चैते के पक्र

तम
 १६

मः गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः ॥ गायत्रीषु श्रूयमाणसु गायत्रीमेतदहर्भवतीति प्राकृतीनां त्रिष्टुप् जगती
नामवच्छेदः अक्षरावलेपः कर्तव्यः प्रकृत्यधिकारात् चोदकेनात्र प्राकृत्यः त्रिष्टुप् जगत्यः प्राप्ता अधिस्तो विद्यंते य
द्यन्मासाद्य कामागमः क्रियेत प्राकृतः मत्तयोवायेताननुप्रत्यक्षश्रुतागोप्यस्तानि श्लोदकप्राप्ता इतरवाधितव्या एवनेत्य
ह। कस्मात्संख्यात्वात्। अयं गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः कथं ज्ञायते। अव्यतिरेकाच्च विज्ञातिसंख्यामेव न व्यभिचरीति।
ननु विज्ञातुर्विज्ञातिसंख्याया विना दृष्टः ॥ वतुर्विज्ञातिसंख्याहीनास्तु त्रिष्टुप् जगती पुन कदा विज्ञवतिः तस्मात्संख्याश
देयं। संख्याशब्दश्चेदक्षरावलेपः कर्तव्यः। अत्रिष्टोमवत्। यथाज्ञाता त्रिष्टोमं भवतीत्युक्ते द्वावशाहि कानामज्ञातुर्विज्ञो
पः क्रियते। एवमित्यादि। तन्नित्यवग्रहश्च कस्ततीतुतद्वचनं ॥ तन्नित्यवत्संख्यामात्रं भुवं तं गायत्रीशब्दं मत्ता पथक सती
पुष्टयश्च तासु गायत्रीमेजगतीस्रगायत्रीषु तद्वचनं भवति। गायत्रीवचनं भवति चेद्दिग्गायत्रीसैका जगतीति यदि सं
ख्यायां गायत्रीशब्दस्तत्तेजगत्संख्येव तद्विज्ञातिसंख्ये इत्येतद्वचनं नुपपद्यते। अथ न भवः न तो द्वे जगती न स इति एतद्व
चनं नुपपन्नं स्यात्। तस्मादपि संख्यायां गायत्रीशब्दः तथेदमपरं दर्शनांति स्त्रोत्रुष्टु मध्यतस्यो गायत्रीः करोतीति।

नविंशतौ दशोतिवेता अथ कश्चिदुयात् नविंशतौ दशसंख्याति न संख्या संख्यांतरे वर्तते। गुणो हि संख्यानवगु
णगुणेषु वर्तते। एवमष्टावतारिंशत्संख्यायां वतुर्विंशतिसंख्या नास्ति। तस्मात्संख्यार्थे पिगायत्रीशब्दे का जगती द्वे
गायत्री इत्येतदनुपपन्नमेव। यश्चाभयोर्दोषो नासावेकस्य वाच्यः॥ एकसंख्यमेव स्यात्॥ अत्रोच्यते न श्रमः संख्यायां संख्या
वर्तते इति किंतु ह्यष्टावतारिंशत्संख्या पार्थिवे न्येष्टे चतरे श्रवयवभूते देवतुर्विंशतिसंख्येन उद्देश्यं वाविति। न व संख्या
संख्यात्तरं निवर्तयति॥ यदि निवर्तयेदेकसंख्यमेव स्यात्। यत्परशगावस्तस्य द्वौ पंचकौ गवामित्येतद्धनं न स्यात्। न व
तिवतत्। तस्मान्न संख्या संख्यांतरे निवर्तयति॥ एवं वा। नविंशतौ दशोतिवेत्। यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः एवमपि नास्ति
रावलोपः कर्त्तव्यः किं कारणं। विंशतौ दशविधंते। किमतः इदं तावदतः येन विंशतिरुपात्ता तेन दशान्वेति। एवं येन त्रिष्टुप्
जगत्। प्रमुक्ताः तेन तदंतर्गता गायत्री भवति। तस्मादविकारेण प्रयोगः। एवं केदका नुग्रहश्च भवति। गायत्रं वाहः यतः भ
वति। एकसंख्यमेव स्यात्। अत्राह। जगत्त्रिष्टुभिर्वापात्तायां न गायत्र्युपात्ता भवति। कथं साधनं परिशिद्धिं दत्ती संख्या
कर्मण्यंगी भवति। न जगत्त्रिष्टुभो वावयवः साधने किंतु त्रिष्टुप् प्रजगत्। अथोच्यते गायत्रमेतदहं भवतीति

राम
९७

वचनादवयव एवात्र साधनमिति तथा सत्यस्य हाराबलोप एव प्राप्नोति। उत्तरस्यावयवस्यानंगत्वात् नवानंगो अनुप
क्षयमाने चोदको वाच्यते। तस्याघउक्तेयघपिसंख्याया गायत्री शब्द एव मप्यविकारेण प्रयोग इति एतदुद्दिष्टमुक्तेर्दर्शयति न
नेत्रस्यां संख्याया मुपात्तायां पूर्वीः संख्या उपात्ता भवतीति यदयमेकाचंदशः शब्दशतं वस्तु च यराद्धं चेति सर्वसंख्या
नुक्रामति। यदि चोत्तरस्यां संख्याया मुपात्तायां पूर्वीः संख्या उपात्ता भवति ऐकसंख्यमेव स्यात्॥ एकैव पराद्धं संख्या भवेत्
सा हि सर्वभ्य उत्रायतस्त्वेकाद्या अप्यनुक्रांताः अतो विज्ञापते नेत्रसंख्यायां उपात्तायां पूर्वीः संख्या उपात्ता भवतीति॥
गुणद्वयं शब्दस्यादसर्वविषयत्वात्॥ नैतदेवं संख्यायां गायत्री शब्द इति कथं तर्हि गुणत इत्यत्राद्यस्यात्। वतर्वि
शतस्य पुनस्तस्य इत्यस्य वाचकः कस्मादसर्वविषयत्वात्। यदि संख्या शब्दस्यात् सर्वस्मिं अनुविशति संख्या संख्ये येन
नेतगोपूयादौ न ववर्तते। तस्यात् न संख्या शब्दः॥ ॥ गेत्वचसमन्वयः॥ यथा गेति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्य
विधाने साक्षादि सत्तेव समन्वये ज्ञान्येति तद्वचन एव गे शब्दे विज्ञाप्यते। एवमयमपि अण्वचन एव विज्ञातुं शक्यः॥
संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात्॥ वतर्विशतिसंख्या वाचकः शब्देति वतर्विशतिरिति। नास्या अपरेण गायत्री शब्देनार्थः संज्ञा

तामाव्यवहारार्थं त्वत् एकेन व्यवहारसिद्धेः ॥ इतरस्याश्रितित्वाच्च ॥ इतरस्य अर्थं गृह्यस्याश्रितित्वाद्वा शब्दत्वादि
 त्वर्थः तस्यापि व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन प्रयोजनं तत्रावगायत्रीशब्दे र्थवान्नवति संख्यायां निः प्रयोजनं तस्मादपि अ
 कृद्देश्याप्यः अतो गायत्रीणमृवामागमः कर्तव्य इति ॥ ॥ इत्यंतरे निवेद्या उक्ता लोपैर्विशिष्टास्त ॥ यदुपवर्णितमत्रिष्टो
 मवदिति ॥ तत्र अमः अक्षिष्टो मत्राद्यस्य द्वे अंतरे कस्मिंश्चिद्वि वे शो नास्ति यथा गायत्री शब्दो अग्र्ये अयं रिक्तं वलात्त्रिष्टो मंत
 तां वृत्तेन वे लोपमंतरेण द्वादशाक्षिणां नाम द्वौ अक्षिष्टौ मंत तां प्रवती सवश्यं कार्य उ लोपः अयं पुनर्गायत्री शब्दो क
 गृह्यस्य वाच्य इत्युक्तं न वाक्षरा वलोपेन तं गृह्ये प्राप्यते तस्माद्विषमो यमुपन्यास इति ॥ अत्रास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ अत्रास्त्र
 लक्षणं निवे चस्तेत्राणि श्रुता निष्टो मंत निशास्त्रलक्षणं अक्षिष्टो मंत तया वाध्यंते इह पुनर्विपरीतं शास्त्रलक्षणं
 ग अत्रानुमानिका स्त्रिष्टो मंत गायत्री न शब्दो वंति गायत्री वाधितुं ॥ ॥ उत्पत्तिनाम धेयत्वात् तम त्वा दथ ब्रह्मसतीषु स्यात् अ
 थ यदुक्तं संख्यायां गायत्री शब्दो दृष्टे ये हि देगा यत्रो सैका जगतीति तस्य कः परिहारः उच्यते अतो त्रिष्टो मंत देवो नाम धेयमि
 युक्तं अत उत्पत्तिनाम धेयत्वाद्यं जगत्पदं य वेवतुर्विशत्यक्षरे पद संख्ये प्रयोगः समत्ता विविक्तेयः न ह्येकस्य शब्दस्यान

कार्यताससंगतो न्याया। कया पुचर्मत्तगपरिमाणसामान्यात्। यत्परिमाणसामान्यात्। यत्परिमाणद्वयेर्गम्यो सदेतस्य
जगताः। अतएव दुक्ते ये हि देगायत्री सैका जगतीति। यथा यौ दौ। कौरवौ स एको वा ही कुर इति। एतज्जगायत्री द्वयप्रशंसार्थं वचने कथं मि
दं श्रूयते। द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वै रूपं स्पेति। तदेतदयुक्तमिवोच्यते। जगत्या वै रूपं स्पकायं संगतो हि वै रूपः। तदेतद्व्या गायत्री स्याद्वि
यने जगत्संयतत्वं भवति। ये हि देगायत्री सैका जगतीति। तस्मादहेतुरयं संख्यार्थं जगायत्री शो घृण्य। अत्र नमिति चेत्। साकं गाय
त्रे न जत्रैव फलं पत्रानुवादो गायत्री शब्दः। यत्र नुविधिस्तत्र कथं यथा तिस्रो नुष्टुभश्च तत्र गायत्री। करोतीति। कः पुनर्विधो विरो
धे विधौ शब्दार्थे न व्यवहारे भवति। तिस्रो नुष्टुभश्च तत्र गायत्री न जगताः। कर्तुं। जगता सुवत्सु शब्दविज्ञातयः। तस्मात्तत्र संख्या
यां गायत्री शब्द इति। अत्र ह्यमः। यावदुक्तं। इहैवैकत्र संख्यार्थे नान्यत्र नुविदर्शनात्। आह। यद्येवं न संख्या वचनः कथमिह सं
ख्यार्थो जात इति। उच्यते। लक्षणे कपि विज्ञानं भवति यथा लोके अमी पिष्टु पिंडाः सिंहः। क्रियंतामिति। वेदे पिष्टु रूपं तिष्ठं त इति।
न वतत्र सिंह शब्दः। प्रतिवृत्तिवचनो दृश्य न्यत्रापि प्रतिवृत्तिवचनो विज्ञायते। एष्टु ज्ञेयं चामंत्रवचनो न वलक्षणं यथा प्रयो
गे ज्ञेयार्थः। परिच्छिद्यते यत्कारणं स्वार्थः। एव वर्तमाने र्थांतरं लक्षयति। स्वार्थं न हनौ वलक्षणं यत्तस्मादयमप्यहेतुः॥ ॥ अष्ट

र्वविकल्पः स्यादिसंख्यामिधानां अपूर्ववदरीष्टा मासकर्मणि विकल्पः स्यात् यदि संख्यायां गायत्री शब्द सत्र हि
 यते गायत्री परिदद्यादिति । एवं श्रुते आज्ञा होनाया श्रुतुर्विशिष्टा रस्य पदसंबन्धस्य विकल्पः स्यात् ॥ विकल्पे पक्षे औक्त्या वा
 धः सवापुक्तः सत्यां गतौ तस्मादपि नैतत्संख्याविधानं ॥ ॥ अगुणत्वात् नैति चेत् । अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति कुतः अ
 गुणत्वात् । अगुणो हितत्रययोगांशं गीतः स्रवस्तस्य सामिधेय्यं ज्ञात्वा ताः यद्यनं परिदधीत अगुणत्वं वा येतावत्समात्रा
 जुहोत वै उपरिधास्यति । तथा सति गायत्री परिहितं भविष्यति । अगुणत्वं नोपगृहीतं ॥ ॥ तत्र पूर्ववत्ति स्यात् ॥ पूर्ववत्तपि हस्य
 तिसरे तथा स्यात् । यथा अपूर्वत्रापि अगुणकः प्रयोगे गीतश्चोदकेन तत्रापि रुद्रपादीयमाना सुगमत्रयैवाहः सतं भव
 ति । अगुणकत्वं न वाधितं । तस्मान्नाक्षरावलोपः ॥ ॥ गुणवेशः अत्र सर्वत्रोक्तः । तत्र हस्यस्थाने वराहः । दृष्टं तत्र हस्यार्थे व
 राहः यथा किंवेह भवति इति ॥ गुणस्य वतुर्विशिष्टा संख्यायः सर्वत्रावेशः । हस्त्यायामाजु रोतस्यो नावमवे अतस्तस्यामुपादी
 यमाना माह अगुणत्वं नोपगृहीतं भवति । संख्यायः हस्यस्य सवपुनः याकवः केद्वेनां गीततात्त्रा साम च पंचवतुर्विशिष्टा सं
 ख्या निविष्टा वतस्मिन्नुपादी यमाने अगुणत्वमनुपात्तं भवति । प्रकृति गायत्री पुष्टु कृपात्तं भवति । तस्मान्न संख्यामिधाने गाय

हो २

राम
१५

मा

त्रीशदे प्रकृतिगायत्रीणां गमः प्राप्तेति। अपर आह। इदेतावदयं संख्यावादी प्रष्टव्यः। अस्मादक्षरगतायामेव संख्यायां
भवानवस्थितो न पुनरसंख्येयगतायामपि ग्रहगतायां वमसगतायां वायतो विशेषेण श्रुतं गायत्रीमेतदहमेवतीति। ए
वं सति सर्वत्र गुणावेशः प्राप्नोति। निष्पन्नग्रहणां चेति चेत्। सवेष्टुयात्रायं निष्पन्ने गायत्रीशब्दः प्रसिद्धस्तथा। तस्य ग्रह
णो न्याय्यः। अयं वाक्षरगतायामेव संख्यायां प्रसिद्धो न सर्वत्र तस्मान्न सर्वसंख्येयगते गृह्यते इति सर्वज्ञः॥ ॥ तत्र ह्यपि स्यात्
यथा अक्षरगतायामेव संख्यायां दृष्टेनामत्र एव मृक्षेव दृष्टेनामस्मिन् अनुविंशत्यक्षरे गद्ये वा। यथा वाक्षरेष्वेव दृष्टेति ना
नक्षरे विज्ञायते। एवमृक्षुदृष्टेति नाहं विज्ञातुं न्याय्यः॥ अत्र ह्यपि यद्यप्यमृक्षुमायत्रीशब्द एव मय्यक्षरावलोपः कार्यः॥
किं कारणं प्रकृत्युपबंधनात्। बोद्धव्यं नात्र प्राक् सखिष्टश्लोकः। अपि तास्मात्मानोक्तिता भविष्यति गायत्रीशब्दश्च संख्यायां
माया छेदो नित्यवयवकान्तमेव सुभो विधीयते। प्राकृतो वैद्युत इति। अत उन्नरं पठति। यदि वा अविशये
नियमः प्रकृत्युपबंधनार्थः। आगमजं गायत्रीशब्दः कल्पते शरे ध्वनिशरत्नमं वहिर्नैव तीति कुशेषु शरशब्दः कल्पितव्यः
कोशमेव वहिः कार्यं वक्तव्यं वा विशेषः। एष्टः प्रयोग इति चेत्। अयं विशेषो दृष्टश्च श्रुतविंशति संख्यायामक्षरगतायां गाय
शरेष्वपि प्रसिद्ध स्यात्। पद्यविशये असंशये पि गायत्री पुनिहिता सुप्रसिद्धा उपबंधनार्थः॥

श्रीशारङ्गप्रयोगः यद्देगायत्रीसैकाजगतीति तेन शारङ्गते कल्पयितुं ॥ तथा शारङ्गप्रयोगः ॥ शारङ्गस्य धि कुशेषु प्रयोगो
 दृश्यते ॥ शारङ्गमेवेदं कुशवनमिति ॥ ॥ नक्षत्रेति चेत्तत्र शारङ्गप्रयोगः ॥ शारङ्गमेवेदं कुशवनमिति स्वार्थवर्तमानः ॥ सारङ्गमयति स्वार्थजित्वा यं गमयेत् ॥ तस्मात्तरेष्वेव तत्र शार
 ङ्गप्रयोगेन कुशेति ॥ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ तथा इतरस्मिन् अपि यद्देगायत्रीसैकाजगतीति विभाक्त्वा शारङ्गप्रयोगेन श्रीशारङ्ग
 मुक्तं सोपित्वा र्थेव वर्तमानस्तत्तद्गमयतीति शब्देन प्रमुक्तो न संख्यायां ॥ तस्मात्स्मान्न संख्यायां गायत्रीशारङ्गप्रयोगेन नैव
 रावलोपः वर्तयः ॥ ॥ अथैतन्मन्त्रमात्रं न तासां मेकदेवेत्याह ॥ अपि वचिष्टु प्रजगतीनां एकदेवे वाक्यमपरिसमाप्तं
 भवति ॥ न वा परिसमाप्तेन वाक्येनार्थः कश्चिदभिधीयते ॥ अर्थमिदं नार्थश्च मंत्रप्रयोगस्तत्र मंत्रप्रयोगेनार्थकः स्यात् ॥
 तस्मान्न तासौ त्रिष्टु प्रजगतीनां मेकदेवे गायत्रीशारङ्गः स्यात् ॥ तस्मादुक्तं त्रिगायत्रीशारङ्गमेव दाशतयीमः प्रागमः वर्तय इ
 ति ॥ ॥ इति श्रीशारङ्गप्रयोगे अष्टमस्कन्धे तीर्थः शारङ्गः ॥ ॥ दर्विहोमोयन्ताभिधानं होमसंयोगात् ॥ यद्येकं यज्ञं कुप्यादुर्विहोमे
 कुप्यदिति श्रूयते ॥ अस्मिन् दर्विहोमशारङ्गे भवति संशयः किं गुणविधिः ॥ उत कर्मनो मध्येमिति किं प्राप्तं ॥ दर्विहोमोय

तामिधानं। कर्मनामधेयमित्यर्थः॥ होमसंयोगात्॥ होमशब्दे च श्रूयते। तत्प्राधान्याय समासोद्विष्टादुपसर्जनं। हो
मश्रुत्वा अथवा जुहुयादिति कर्मोच्यते। तेन समुचितो यदेकपात्र ७ जुहादिति। तस्मात्कर्मनामधेयं स्थितं तावत्। ततोर्थान्तरं प्र
क्रियते॥ ॥ सलौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदाख्यातः॥ यदा कर्मनामधेयं तदा वित्यते। किंलौकिकानां स्मार्त्तानां कर्मणामष्टादीनां ना
मधेयं दर्शितमशब्द उत सर्वेषामेव लौकिकानां चेति। किं प्राप्तां॥ सलौकिकानां स्यात् सत्त्वानुर्दिष्टो मशब्दे लौकिकानां कर्मणामधेयस्य
नोक्तः। कर्तुस्तदाख्यातते पां कर्त्तते नदर्विहोमशब्देन समाख्यामते। शिनीनां दर्विहोमिको ब्राह्मणः। अंबुष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मणः
एतत्। यथा यत्करोति स तेनोच्यते। २ यथा लावकः पावक इति। यदि चाष्टादीनां नामधेयमेतत् तत्तत्ते पां कर्मणो कर्त्ता दर्विहोमिकस्य
माख्यामर्हतीति। तस्मात्लौकिकानां नामधेयं॥ सर्वेषां वा दरीनां शास्त्रहोमे। सर्वेषां वा लौकिकानां वैदिकानां वनामधेयमेतत्। नलो
किकानामेव कस्माद्दरीनां शास्त्रहोमे वास्तुहोमे हि वैदिके दर्विहोमत्वं दर्शयति। यदेकपात्र जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्पुरोनुवाकामनु
याज्यपात्रो होतिसदेव तत्वायेति। ननु विपरीतमेतद्दर्शनं यदेकपात्र जुहाद्विहोमं कुर्याद्विहोमं संवन्मितापद्यते। यदि दर्विहोम
एवासेतत एकपात्रा व्यावहयमानो दर्विहोमो भवति। अलौकिकत्वात् तत्रैतद्द्वयं नोपपद्यते। यदेकपात्र जुहुयाद्विहोमं कुर्यादि
तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते। यदेकपात्र जुहुयाद्विहोमं कुर्यादिति। अत्रोच्यते। यदिलौकिकानां नामधेयं नाम
वनामधेयेन वैदिकानां तत एकपात्रिद्वयमानो सो नैव दर्विहोमो भवति॥

निरतस्मात्सापक्रमेवेदं वैदिकानां दर्विहोमत्वे एवमपि सापक्रममुक्तं। कुतः॥ प्राप्तिः उच्यते। होमश्च दृश्यमानान्यानि धायायित्वा प्राप्तिः।
 तस्मात्लौकिकवैदिकानां नामधेयमेतत्॥ जुहोति बोधना नो वातसंयोगात्॥ लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयं दर्विहोमश्च दृश्यते तं
 दानीं श्रुते। किं जतिबोधनानां जुहोतिबोधनानां च सर्वेषां नामधेयमुक्तं जुहोतिबोधनानामेवेति। अविशेषात्सर्वेषां इति प्राप्तं उ
 च्यते जुहोतीनां नामधेयं न यजतीनां। कुतः तत्संयोगात् होमश्च दृश्यते संयोगात्॥ अयं होमश्च दृश्यते वीरकः॥ न यजते यं जतौ लक्षणं
 स्यात्॥ तस्मात्तु हेति नामधेयं॥॥ द्रव्योपदेशो गुणविधानं स्यात्॥ स्थिता उत्तरमुच्यते। यदुक्तं वर्मनामधेयं दर्विहोम इति। तन्न वि
 तहि गुणविधानं स्यात्। गुणविधिरित्यर्थः। कुतः द्रव्योपदेशात्। द्रव्योपदेशो वगम्यते। दर्विहोमो दर्विहोम इति एवमेतौ दर्विहोमश्च द्रव्य
 याप्रसिद्धिस्त्येतौ भविष्यतः॥ तस्माद्गुणविधिः॥ न लौकिकानामाचारग्रहणत्वात् तत्रावृत्तौ वा न्याये विधानात्॥ न यं गुणविधिमुच्यते।
 किं कारणं। लौकिकानां तावदाचारग्रहीता दर्विहोमस्त्यभिलषा मूलदंड्यादर्विहोम इति तानविधातव्यं। तानामप्यन्यनिहोमार्थी
 नियात्राणां स्मृतानि सुवेण जुहोतिवमसेन जुहोतीति। लैः सह दर्विहोमः स्यात्। सवान्नायः॥ यत्कारणं स्मृतादीनां विधायकः। श
 त्तदोति सुवेण जुहोतीति। न तु दर्विहोमस्तत्रात्रानिवो विविशब्दः॥ दर्शनाच्चान्यथा तस्य॥ अन्यत्र पात्रं दर्विहोमे दृश्यते। भूतेभ्यस्तेषु

पूर्वस्त्ववमुद्रुह्नातीति। तस्मान्नमुणविधिः॥ तथाग्निहविषोः॥ अथोयेतानि हविषोः कार्येदर्विर्नविष्यति। दर्वोहोमोदर्विहोमे
 दर्वोहोमोदर्विहोमइति। तत्रमूलमथानि हविषोरपि। यथापात्रकार्येदर्विर्नयुज्यते। तथाग्निहविषोः कार्येपितत्राप्याहवनीयमुद्रा
 रत्वेनविहितोयदाहवनीयेजुहोतीति। अन्यवप्रदेयत्वेनपुरोडाशादि। तस्मादग्निहविषोरपि कार्येनदर्विर्नवेशः॥ उक्तमर्थिलेखः
 ॥ उक्तवास्ताभिरग्नेः कार्येअन्यद्रव्यमसमर्थं। दहनपचनप्रकाशनकर्माग्नेः नवैतत्कार्यमन्यद्रव्यंशक्नोतिर्नर्तुमिति। तस्मान्ना
 ग्निकार्येदर्वेरुपदेशः। अतो नमुणविधिः कर्मनामधेयमेवदर्विहोमशब्द इति॥ ॥ दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयमित्युक्तं। तत्रविंश
 त्किमपूर्वादर्विहोमाः। तै उतकुतश्चिद्वर्ज्यादिण इति। किंप्राप्तनापूर्व इति। कुतः इति कर्तव्यताविबेदविहितेति कर्तव्यता कर्म
 विहितेति कर्तव्यताकात्तद्धर्मनूयकतातीत्युक्तं। अविहितेति कर्तव्यताकाश्यामी। तस्मात्पूर्ववन्त इति। यदैतदेवं। तदैतदापतति। किं पूर्व इ
 ति। अत्रोच्यते। तस्मिन्सोमः प्रवर्तताव्यक्तत्वात्॥ तस्मिन्खलुदर्विहोमसोमः प्रवर्तते। सोमिकेविध्यंतस्यात्। कुतः अयत्नत्वात्। अ
 यत्नवोदनः सोमः॥ अमीअपिवाव्यक्तवोदनामिजेजुहोतीति। अतश्चोदनासामान्यात्सोमिकेविध्यंतरति॥ ॥ नरास्वराकारेणस
 योगाद्यङ्कारस्यवनिर्देशात्तैवेतेनविप्रतिषेधत्॥ वाशब्दः॥ पक्षव्यावर्तयति। नात्रसोमिकेविध्यंतं न्याय्यः किंकारणं स्वाहाकारे

व-

संयोगात्। स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्वि होमाः ॥ एथियौ स्वाहा नरिस्ताय स्वाहेति ॥ किमतेषां द्वारस्य निर्देशात् तत्रेतेन च विप्रति
पेवः ॥ तत्रेव सौमिके वृद्धा रे निर्दिष्टः तेनास्य विप्रतिपेवः उभयोः प्रदानार्थत्वात्। यदि सौमिके विध्यंतः ततो वषट्कारेण भवितव्यं ॥
तत्रेव तत्त्वाहाकारान्नानमनर्थकं स्यात्। अथ विकृत्य क्रियते। तथा पुन्योः पक्षे वायः अथ त्वपूर्वा दर्वि होमाः नैष विशेषो भविष्यति।
तस्मादपूर्वाः ॥ ॥ शब्दान्तरत्वात्। शब्दान्तरं वयं जति शब्दास्तु हेति शब्दः यः जति वेदन श्लोकः दर्वि होमाः पुनर्जुहोति वेदनाः वेदना
सामान्येन धर्मप्राप्तिरिष्यते तस्मादप्युक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः न च व्यक्तत्वाच्चेदना सामान्यमुक्तं। अत्रोच्यते सामान्ये व्यक्त
त्वे यजति शब्दो विशेषलिङ्गं तेन यजति मतीत्येवा व्यक्तत्वात् सुबन्धनिमित्ते यथा सामान्ये अथ ध्वजगत्वे देवते कृत्वेन विशेषलिङ्गे न सौमिके कर्म
एवामेव विध्यत इति। लिङ्गदर्शनाच्च ॥ लिङ्गदर्शनाच्चेति विज्ञायते। नात्र सौमिके विध्यत इति। अडुंवरी होमे हि स्वाहाकारं विद्यायां ज्यैविधिष
रेवा कोदरी मति ॥ तेन पावा एथि वीम्र एते संतरा वृणोत हेति। आहूता दवत्वावयति। भूमिगते स्वाहाकारेण विध्यते। यद्यत्र सौमिके वि
ध्यत इति। अडुंवरी होमे हि स्वाहाकारं स्वाद्वप द्वारस्तने भवेत् न स्वाहाकारः ॥ उत्तरार्थं सुखा हाकारेण यासां प्रदत्तं तत्र विप्रतिपि द्वापु
नः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात् प्रवृत्तः। लिङ्गदर्शनस्य परिहार उच्यते। यडुक्ते अडुंवरी होमे हि स्वाहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिके विध्यत इति।

पर्यप

राम

२२

वि३

अत्र मः उत्तरार्थस्त्वाहाकारो यथा साप्तदश्यते। तद्यथा साप्तदश्यमाना रम्याधीतं सप्तदशसामिधे नीरन्वाह्यनारम्यवा
दानोपद्वत्यर्थत्वात्। दर्शपूर्णमासावागतंततः प्राकुरणिकेन पांचदश्येन बाधितं संहृत्यर्थं जातं। एवमयं स्वाहाकारो नारम्याधी
तः स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवे सोऽहविः प्रदीयत इति ते नैव न्यायेन प्रवृत्तिर्निविष्टा। सोमं दर्शपूर्णमासौ च ततस्तथैव वष
ट्कारेणैव रुद्रसहस्रमन्यानि प्रदानान्युपसंक्रामति। तत्राविपत्तिश्चिह्नं सोमधर्मप्रवृत्तिः प्रभुवत्। तद्यथा पशोः साप्तदश्येन मृगमात्रे
न दर्शपूर्णमासिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते। वावनि कृत्वा तसाप्तदश्यस्य। एवमिहापि वावनि कृत्वा त्वाहाकारं प्रतिलिङ्गदर्शना
न्मसौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते। पुनः शब्दश्चानर्थको यथा किंपुनरिदमिति॥ अनुत्तरार्थोऽर्थवत्त्वादानर्थकः द्विप्राकृत
सोऽपरोधः स्यात्। यउक्ते उत्तरार्थः स्वाहाकार इति तन्न। कुतोऽनुत्तरार्थोऽर्थवत्त्वात्। प्रवृत्तावेवात्यर्थवत्त्वं नारिष्टहोमेषु पावणहोम
कोऽप्यहर्वस्योऽपराधसेत्वाहेति अमर्थकत्वादिप्राकृतस्योऽपरोधः स्यात्। यदि प्रवृत्तावनर्थकः स्यात् स्वाहाकारस्ततः प्राकृतस्य वषट्कार
स्यैव विवृतौ प्राप्तस्यानारम्यवादेन साऽपरोधो वषट्कारबाध इत्यर्थः। नत्वस्यानर्थक्यं तस्मान्नोत्तरार्थः न चेऽनुत्तरार्थोऽलिंगमेवैतन्नवति
असोमहर्वत्वं दर्शहोमानाभूमिगते स्वाहाकारेतीति॥ न प्रवृत्तिपीति चेत्॥ एवं वेत्यप्यसि नारिष्टहोमेषु पावणहोमकोऽप्यस्वाहा

कारस्य निवेश इति प्रकृतावपि नारिष्ठ होमादौ नास्य निवेशो घटते । तत्रापि षड्कार एव प्राप्नोति । सद्यविशेषेण दर्शपूर्णमासयो
र्विहिते अक्षरो वषट्कार एष वै प्रजापतिः । सप्तदशो यत्ते अन्वा यत्त इति । ननु स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः । सत्सं पठितो वषट्कारस्तु विहितः ।
तः श्रोदनेति नास्य यत्ते अथ ते प्रजापतिं यत्ते नमतिष्ठतीति स्वाहाकारं पाठे न प्राप्ते वैधवायते । पाठे ह्यनुमापिके विधिः । प्रत्यक्षेण विधि
ना वाध्यते । न वेदत्रापि निवेशः । उत्तरार्थे एव स्वाहाकारो भवति विज्ञेयार्थः ॥ ॥ ३ ॥ उक्तं समवाये परदेर्वल्यं ॥ अत्राह । नंतद्युक्तं वषट्कारेण स्वा
हाकारो वाध्यत इति । कुतोऽयं त उक्तं श्रुत्यादीनां समवाये परस्य दुर्बलत्वं । इह ववात्प्रकरणयोः सन्निपातः । प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति
नारिष्ठ होमेषु तन्मंत्रपदैरेकवाक्यत्वात् स्वाहाकारः वाच्यप्रकरणद्वलीयः । ननु स्वाहाकारस्योपरिष्ठात्प्रदानार्थं वषट्कारः प्रयोक्त
ते । न खलु स्वाहाकारेणैव प्रदानं निर्वहति । कथमविहितः प्रदानार्थं स्वाहाकारः प्रदानार्थं निर्वहति विध्यति । विहितश्च कथं स्वाहाकार
रेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति । ननु उक्तयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावपि नादनारभ्य वादस्यानर्थक्यमत उच्य
ते प्रदानार्थतामनमेविधास्यति । तस्मान्न सोमप्रकृतयोर्विहिते ॥ ॥ तज्ज्ञेदनावेष्टेः प्रवृत्तित्वात् विधिः स्यात् ॥ वाच्येः प्रकृता
रपरिग्रहे । तज्ज्ञेदनावत्तदित्यनेन दर्शितो माः प्रतिदिशते । ज्ञेदनामे दर्शपूर्णमासयो रंगवृत्त्यविशेषात्ते दर्शितो मे पुनर्नैव

उत्तरं
राम
२३

राकेपुनस्तेनारिष्टहोमाः कस्मात्कारणतः॥ ते हि प्रवृत्तधर्माः सर्वे हि पुनर्वपुर्वधेषु प्रवर्तमाना इष्टायस्यवयोधर्मः प्राये
 ण इष्टः सतस्या इष्टमानोपनुमीयते। यथायः परार्थेन्यायेण करोति अन्यस्मिन्नपि परार्थे करणे स एव संभाव्यते। तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः
 ॥ ॥ शब्दसामर्थ्येन॥ शब्दसामर्थ्येन कोदनासामान्यदर्शितोमानां नारिष्टहोमेपि हि ज्ञेयं होति कोदना नारिष्टावज्ज्ञेयं होति भिन्ने तु हे
 तीति कोदनासामान्यात् धर्मप्राप्तिः॥ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च॥ लिङ्गं वै तमर्थं दर्शयति यथानारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्शितोमानामिति। किं हि
 गंभवंति। अमिहोत्रेभ्युपयते। यदि कीदृशे च पद्येतातः परिधिनिनयेदिति। तथा नैऋत्येन। अंतर्वेदि तिष्ठन्सावित्रास्मि ज्ञेयं होतीति। परिय
 द्योयेदिष्टाः प्रधानार्थत्वात् नारिष्टहोमांशः। यदि तेषां धर्माः प्रवर्तन्ते तत एतदर्थेन मुपपद्यते। तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः॥ तत्रात्रावस्य हेतु
 त्वः। तदुक्तार्थे स्याददर्शनं॥ यदेतदुक्तार्थेनारिष्टहोमार्थे दर्शनमुपदिष्टं। नारिष्टहोमानां प्रवृत्तावित्यर्थः। अदर्शनं तदसाधकमित्य
 र्थः। कुतः तत्रात्रावस्य हेतुत्वात्। अवकेषु अप्रतिष्ठितत्वेनैव अवकाशत्वात्॥ नैव अवर्हिः संनह्यते न प्रयाजा इत्येतेनानुयाजारं ज्ञेयं॥
 न सामिधेनीरन्वा हेति अप्रतिष्ठितत्वेनैव कानां प्रतिज्ञायत्तं उपपादनार्थमिच्छादीनामभावे हेतुत्वेनोपदिश्यते। यदि च नारिष्टहो
 माः प्रवर्तन्ते न ततोऽप्यप्रधानार्थत्वादिस्यात्वरहिषोः सामिधेनीनां च अवकेषुनावस्य स्यात्॥ तत्रायेतदभावे सत्त्वात् हेतुत्वेन न युज्यते।

तत्रिष्टु

तस्मान्नारिष्ट होमानामप्रवृत्तिः ॥ ॥ विधिरिति चेत् ॥ इति चेत् तदर्थसिद्धिर्न मेतदित्यथ कस्माद्विधिर्न भवति नारिष्ट होम
प्रवृत्तित्वात् प्राप्तानामिच्छादीनां प्रतिषेधको विधिः सन्नपूर्वमर्थविधास्यति ॥ अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरो नर्थकः स्यात् स्थिता
यो प्रतिष्ठा योऽसंज्ञेण परिबोध्यति ॥ न वाक्यशेषत्वात् ॥ अणर्थे च समाधाने नानात्वे नोपपद्यते ॥ नार्थविधिर्युज्यते ॥ किं कारण
मन्योऽविधिरास्मात् ॥ ॥ आदित्येष्टते च रुं निर्वपेत् पुनरेतद्वहेति ॥ तस्य वाक्यशेषोऽप्येव ॥ कथं ज्ञायते ॥ तेनाकंक्षितत्वात् ॥ तै
र्नोऽप्रतिष्ठिता वैश्वं वका इति दोषमनुकीर्त्य इदं श्रूयते ॥ आदित्येष्टते च रुं निर्वपेत् पुनरेतद्वहेति ॥ इयं वाऽदिति रियं प्रतिष्ठाप
दादित्येष्टा मेव प्रतीतिः ॥ तदेतन्न स्पष्टोऽप्यपरिहाराय मिति विज्ञायते ॥ अतस्तेन सहैकवाक्यता याति ॥ तन्मध्यवयवमाद्यमा
ववचनात्तेऽपि तेषां एव सञ्चारणान्याप्यास्ते यदि विधया कृत्ये रन्त्यथा कथं निजवेद्युः तत्रैकवाक्यरूपं वाध्येत ॥ अवहि
तकल्पनावृत्त्यात् ॥ न वैषा विधायकत्वं अनुवादस्वरूपत्वात् ॥ तस्मान्न विधयः ॥ अथ कोऽविधिरिति शेषः ॥ यत्समाने लिंगत्वे अंतः
परिधिर्दर्शनमसाधकमिति तत्साधकमिति ॥ विशेषमुपरिष्ठादस्मात् ॥ ॥ ॥ येषां चापरयोर्होमस्येकां स्यादविरोधात् ॥ येषां वा
ज्ञानामपरयोरेक्योऽहोमः तेषां प्रवृत्तिस्तत्पत्नीसंयाज्ञानामित्यर्थः ॥ कुतोऽविरोधात् ॥ तत्र विरोधो नास्ति यो नारिष्ट होमानां

का. ४

गम

२४

प्रवृत्तौ उत्पत्तौ चामावस्य हेतुत्वात् इति तेषां हीमा बहिः सामिधेन्यश्च नैवांगतदनात् दर्शनं तत्र न विरुद्धं । प्रवृत्तिधर्मा
एतेऽपि तु हेतुत्वे दनाश्च सत्पत्न्यानुहोतीति तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥ तत्रौषधानि चोद्यंते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ नैतद्युक्तं किं कारणं
यत्तत्रौषधानि चोद्यंते दर्विहोमे यथा चं वकेषु पुरोजराः कुरंमपात्राणि तं उल्लास्येवमादीनि तानि स्थानेन गम्येरन् । आज्य
स्थानापत्त्या आज्यधर्माः प्राप्येरन् । तेन शक्यास्तत्रानुष्ठानं अनुष्ठीयमाना वा अप्राप्ततर्काः स्फुः । तत्र चोदको वयेत । तस्मान्न ते
षां प्रवृत्तौ किं वित्तयोजनमस्ति । याज्यानुवाक्ये अपि मंत्रांतरेण निवर्त्तते । वषट्कारः स्वाहाकारेण ॥ लिंगाद्वा शेष होमकेऽपि तु
कृत्वा कुर्यात् होमयोर्विप्रवृत्तिः सा त कुतः । लिंगादौ च सामान्यात् । यश्च पत्नीं संयाज्यानां प्रवृत्तौ दोष उक्ते धर्माणां मानार्थं कृतं तद
त्र नास्ति । तत्रौषधधर्मा निर्वपणदयः शक्याः कर्तुं तस्मात्तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ ॥ प्रतिपत्नी तु ते भवतस्तस्मादतदधिकारत्वं ॥ न खेत
देवं कुतः । यतः प्रतिपत्तिर्कर्मणी एतौ होमौ दर्विहोमाश्च प्रधानकर्मणि तेषां दूरतो भेदः सामान्यतश्च धर्मप्राप्तिरिष्यते । यत्रोक्तं
अप्यधर्माः शक्यास्तत्र कर्तुमिति । प्रतिपत्तिस्तदप्रयोजकौ एव निर्वपणदीनां धर्माणां अतस्तत्प्रवृत्तिर्त्वे तेनैव न्यायेन नोपपन्नं
नापि प्रयोजनवत् तस्मादेतदप्युक्तं । एवं कुतश्चिदपि दर्विहोमानां धर्मप्राप्तिर्युज्यते । तस्माद्दूर्वाः । सन्निपाते विरोधिनामप

रत्निः प्रतीयेत विषुत्तमवस्थानादर्थस्यापरिणेत्यत्वात् वचनादतिदेशः स्यात् अथ कस्मादुदुनपपक्षसाधनानामपिलि-
 गानं भावेऽप्रवृत्तिरेव प्रतीयते। न पुनः प्रवृत्तिरित्युच्यते। सन्निपाते विरोधिनमेतौ लिंगानां प्रवृत्तिः प्रयेतुं न्याय्या ॥ कुतः ॥
 विष्णुत्तमवस्थानात् विधीनामुत्तमः पाठः सर्वव्यवस्थितः केविद्वर्त्तमानमासयोः पद्यते। केवित्तामेतौ पामर्थस्यापरिणेत्यत्वं
 यत्र पठिता कृतान्यत्र परिनिर्णयमानेषु प्रकरणं वाच्यते। तस्मादप्रवृत्तिः प्रतीयेत। तत्राह किमेष एवोत्तमः सर्वत्राप्रवृत्तिरि-
 त्येवं तलुमाप्रुच्यते। वचनादतिदेशः स्यात्। यथाराष्ट्रभूतामुषा हकर्मसु। असत्येवं विद्ये वचनेः पूर्वा इति। अथ ये लिंगा-
 अपदिष्टे यदि क्रीटावपद्येत अंतः परिधिनिनयेत्। अंतर्वेदि विष्टता विचक्रिणु रूतीति। तयोः कः समाधिः उच्यते। अन्याय-
 पूर्वत्वात्तु द्वाणयावादः सविज्ञायते। अंतः परिधिदेशे अंतर्वेदिदेश इति परिधीनां वेदश्च तत्राभावाद्यथारजनीमेकं उच्यते।
 तिलकोमेस्पंदन इति रागाभावे तिलकामाभावे वतदेशालु द्वाणया भवन्ति वक्तार इति ॥ १० ॥ ॥ इति श्रीमदृशवरस्वामि-
 विरचिते मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ १० ॥ १० ॥ ॥ ॥